

College voor Toetsen en Examens

VERANTWOORDING BIJ DE SYLLABUS ECONOMIE HAVO 2023

SYLLABUSCOMMISSIE ECONOMIE HAVO - COLLEGE
VOOR TOETSEN EN EXAMENS

Versie 2, juli 2020

Inhoud

1	Inleiding	6
2	Werkwijze	8
3	Wijzigingen domein D - Markt	12
4	Wijzigingen domein E - Ruilen over de tijd	18
5	Wijzigingen domein F - Samenwerken en onderhandelen	20
6	Wijzigingen domein G - Risico en informatie	22
7	Wijzigingen domein H - Welvaart en groei	23
8	Wijzigingen domein I - Goede tijden, slechte tijden	25
9	Reactie op het rapport Ambitie en realiteit in het economie-examen	26
10	Overzicht wijzigingen nieuwe syllabus	28
11	Literatuurverwijzing	47

1 Inleiding

In het voorjaar van 2018 heeft het College voor Toetsen en Examen (CvTE) een syllabuscommissie samengesteld om de syllabus economie havo te herzien¹. De instelling van deze commissie kwam voort uit overleg tussen de Vecon, het ministerie van OCW, SLO en het CvTE in de periode daarvoor. Belangrijk voor het besluit tot instelling van de commissie was het rapport *Ambitie en realiteit in het economie examen* dat voortkwam uit een focusgroepenonderzoek van het CvTE in 2017. Dit rapport gaf aan dat de daarbij geïnterviewde docenten de syllabus havo overladen vinden en op een aantal punten onduidelijk. Het rapport bevestigde eerder gehoorde ervaringen van docenten.

De syllabuscommissie economie havo heeft de opdracht om binnen de kaders van het examenprogramma economie havo wijzigingsvoorstellen te formuleren voor de huidige syllabus die leiden tot inkorting van de leerstof, tot verduidelijking van specificaties van eindtermen – waarbij ook de toevoeging van nieuwe leerstofinhouden mogelijk is - en waar mogelijk tot een vergroting van onderlinge samenhang. Deze voorstellen dienen binnen de kaders van het examenprogramma te blijven, maar ook de daarin geldende samenhang te borgen. De resultaten van het onderzoeksrapport *Ambitie en realiteit in het economie examen* zijn een belangrijk uitgangspunt voor de commissie.

Het onderzoek heeft geleid tot drie producten:

- Klein onderhoud in de syllabus economie havo 2021. In deze syllabus is een aantal eindtermen geschrapt en hebben andere eindtermen verduidelijking gekregen. Deze syllabus is te vinden op: [Examenblad](#);
- Groot onderhoud aan de syllabus 2023 (mei 2023 eerste centraal examen, start cohort augustus 2021).
- Een verantwoording bij de syllabus 2023 waarin de gemaakte keuzes zijn onderbouwd.

In deze verantwoording wordt in hoofdstuk 2 de gevolgde werkwijze toegelicht. In de vervolghoofdstukken wordt per domein aangegeven welke wijzigingen de syllabus heeft ondergaan en – in veel gevallen – welke afwegingen zijn gemaakt.

Veldraadpleging

De nieuwe syllabus is als concept eind 2019 voorgelegd aan het veld via een digitale veldraadpleging. Hierop zijn 129 reacties ontvangen, het leeuwendeel van docenten. Tot de andere respondenten behoren enkele lerarenopleiders, auteurs van lesmethoden of oud-docenten. Educatieve uitgeverijen zijn apart geïnformeerd; enkelen van hen reageerden uitgebreid op de conceptsyllabus.

De syllabuscommissie heeft de feedback uit de veldraadpleging besproken en verwerkt. In dit proces heeft de commissie in april en mei 2020 nog enkele vraagstukken voorgelegd aan wetenschappers. Met prof.dr. S. Rosenkranz en prof.dr. J. Hinloopen is met name domein F over speltheorie besproken. De domeinen H en I zijn besproken met prof.dr. C. van Marrewijk en dr. M. Schramm. Tot slot heeft de commissie de opbouw en samenhang van de gehele syllabus besproken met prof.dr. C. Teulings en

---

¹ De syllabuscommissie economie havo bestond uit: Yolanda Grift (Universiteit Utrecht) en economiedocenten Corine Bosma, Sjef Rosier, Ilse Huijgens, Gert van Vliet (beide laatste als vertegenwoordigers van de Vecon; Van Vliet verving Mark Sikkes die tussentijds uit de commissie trad). Caroline Jongkamp had een adviesrol vanuit Cito. Marc den Elzen was adviseur vanuit de SLO en vervulde de rol van secretaris.

prof.dr. L. Bovenberg. Eerder was de conceptsyllabus besproken met prof.dr. A. van Witteloostuijn. Deze gesprekken met wetenschappers hielpen de commissie om feedback uit de veldraadpleging te wegen en uiteindelijk tot definitieve formuleringen te komen.

2 Werkwijze

De commissie heeft in een aantal sessies eerst de projectopdracht verder uitgewerkt en daarna de eindtermen van de syllabus aangepast, daar waar dit noodzakelijk werd bevonden. Doelstelling van de commissie was om:

- De samenhang in het programma te vergroten. In de oude syllabus was er vaak sprake van een opsomming van definities in de eindtermen, al dan niet afgeleid van de eindtermen in de syllabus economie vwo. Onduidelijk bleven vaak de relaties tussen eindtermen. Vooral bij domein D is deze omissie zichtbaar;
- De door docenten ervaren overladenheid te verminderen door te schrappen in eindtermen en eindtermen meer uit te werken zodat duidelijker wordt wat van leerlingen op het centraal examen wordt verwacht;
- Eindtermen beter aan te laten sluiten bij de belevingswereld van havoleerlingen door een meer praktische, minder abstracte benadering.

Daarbij gelden ook randvoorwaarden:

- Ervoor zorgdragen dat de syllabus aan de havo-eisen blijft voldoen en ruimte blijft geven om vragen te stellen die aan het vereiste conceptueel en analytisch vermogen van de havoleerling kan voldoen. Minder abstract, maar wel voor ogen houden dat de havoleerling een bepaald niveau moet bereiken, zodat de kwalificatiefunctie van het examenprogramma blijft voldoen.
- Het blijven denken vanuit het examenprogramma zoals de commissie Teulings voor ogen stond, daarbij wel de disputen in ogenschouw nemend die over het (havo) economieonderwijs zijn gevoerd en waar professor Teulings ook een bijdrage aan heeft geleverd middels zijn notitie in de bundel van de Koninklijke Vereniging van Staatshuishoudkunde in 2016.

Bij het tegengaan van overladenheid heeft de commissie ook gekeken naar de nieuwe syllabus bedrijfseconomie havo. Enige overlap tussen beide syllabi is niet erg maar onderwerpen die bij bedrijfseconomie uitgebreid aan de orde komen, kunnen voor het centraal examen economie achterwege blijven. Daarbij willen we nadrukkelijk vermelden dat economie ook aanvullend voor het programma bedrijfseconomie is (en visa versa): het denken vanuit bijvoorbeeld structuren en het goed kennen van de macro- en meso-omgeving waarin bedrijven opereren zijn voor de leerling met bedrijfseconomie als keuzevak van belang. Voor het gros van de havoleerlingen geldt dat het vak economie eindonderwijs vormt. Dat heeft de commissie Teulings nadrukkelijk meegenomen bij de ontwikkeling van het examenprogramma. De syllabuscommissie stond dit ook nadrukkelijk voor ogen.

De meeste aandacht van de commissie is uitgegaan naar de domeinen D en H en I. De door docenten ervaren overladenheid spitste zich met name toe op deze domeinen. Bij de herziening van domein D stonden twee aspecten centraal: de opbouw en samenhang van de leerstof en het gevraagde beheersingsniveau. Bij de domeinen H en I stond het macro-model centraal. Na de veldraadpleging heeft de commissie domein F nog grondig aangepast.

Domein D Markt

Ten aanzien van opbouw en samenhang van domein D heeft de commissie aansluiting gezocht bij de indeling 'structuur-gedrag-resultaat'. Dit betekent uitgaan van de vragen: 'Wat bepaalt de structuur van de markt?', 'Welk gedrag laten consumenten en producenten zien?', 'Wat is het resultaat?' 'Indien sprake is van marktfalen, op welke wijze kan de overheid sturen?'

De nieuwe indeling omvat negen nieuwe, korte subdomeinen om zo de samenhang binnen het domein D beter zichtbaar te maken en tevens meer handvatten te geven voor de ontwikkeling van de centrale examens. Zodoende kan het door sommigen ervaren gefragmenteerde karakter van de op domein D geënte examenopgaven worden tegengegaan.

De commissie heeft tijdens haar vergaderingen, in navolging van het onderzoeksrapport *Ambitie en realiteit in het economie examen*, ook zelf geconstateerd dat een aantal eindtermen leidt tot ongewenste 'teaching to the test'; bijvoorbeeld de rekenkundige benadering van de marginale analyse van winstmaximalisatie dan wel het aanleren van trucjes (onder andere ook bij domein F). Naar aanleiding van de veldraadpleging heeft de commissie de eindtermen over de marginale en integrale analyse verder aangescherpt.

Tevens is de verplichte context Arbeidsmarkt opgenomen in een nieuw subdomein van domein D en in domein H.

Domein H Welvaart en groei en domein I Goede tijden slechte tijden

In de domeinen H en I heeft de commissie de samenhang tussen eindtermen willen verbeteren, onder meer door bestaande eindtermen te ontvlechten (in de huidige havo syllabus zijn soms eindtermen samengevoegd die bij vwo apart staan). De commissie heeft voor het eindexamen havo expliciet gekozen voor het kunnen analyseren van de reële sector en behoud van de concepten rond internationale handel en betrekkingen. Het concept wisselkoersen is alsnog geschrapt. Docenten kunnen hier aandacht aan besteden bij domein C over Ruil in het kader van het schoolexamen of kunnen ook in het kader van keuzeonderwerpen meer aandacht besteden aan wisselkoersen en wisselkoersbeleid.

In 2018 en 2019 heeft een syllabuscommissie vwo aanpassingen aan deze macro-domeinen gedaan. De syllabuscommissie havo heeft gebruik gemaakt van de inzichten van de vwo-commissie. Hierbij is er wel voor gekozen om vanuit de bestaande domeinbeschrijvingen bij havo tot aanpassingen te komen.

Een essentieel onderdeel van de voorgestelde aanpassing in domein H en I voor het havo is de keuze voor een macro-economisch model. Het huidige GA-GV-model voldoet niet; docenten zijn te veel tijd kwijt met de grafische uitleg van het model waardoor het begrip van de macro-economische verbanden in de knel komt. De nieuwe subdomeinen bij domein H (Macro-economische kringloop, nationaal inkomen en welvaart; Economische groei; Ongelijkheid en herverdeling; Arbeidsmarkt en werkloosheid) en bij domein I (Conjunctuur en conjuncturele verschijnselen, en Overheid, centrale bank en conjunctuur) geven docenten echter voldoende ruimte om de structurele en conjuncturele verschijnselen met de leerlingen te bespreken. De commissie heeft daarom, in navolging van de syllabuscommissie vwo, het GA-GV-model en de verkeersvergelijking van Fisher geschrapt.

Ook als het gaat om de economische inzichten met betrekking tot het welvaartsbegrip heeft de havo commissie kennisgenomen van de overwegingen van de vwo-commissie.

Mede naar aanleiding van de veldraadpleging en het overleg met een aantal hoogleraren heeft de commissie ervoor gekozen om de som van consumenten- en producenten surplus – zowel op één markt bij domein D als op alle markten tezamen bij domein H – als beperkte indicator van welvaart op te nemen. Dit is goed uit te leggen op het havo en sluit aan bij de belevingswereld van de leerlingen. Het begrip doelmatigheid is voor havo niet gebruikt.

Domein F Samenwerken en onderhandelen

Domein F is na de veldraadpleging uiteindelijk ook aangepast. De commissie is van mening dat (éénmaal) herhaalde spelen en een introductie tot het ultimatum spel noodzakelijk is om een aantal economische concepten correct te kunnen duiden (zelfbinding, sociale normen). Deze bescheiden uitbreiding van de eindtermen geeft tevens een opening naar gedragseconomie. Daarbij geldt dat leerlingen met deze onderdelen van de speltheorie vaak geen enkele moeite hebben.

Domein A Vaardigheden

In domein A zijn een aantal kleine aanpassingen opgenomen. De benadering (vuistregel) voor de samenhang tussen reële en nominale grootheden en inflatie is expliciet opgenomen: reële verandering in % berekenen via nominale verandering in % minus inflatie in %. De veldraadpleging liet op dit punt geen eenduidig beeld zien. De commissie is van mening dat de benadering voldoende is om inzicht te verkrijgen in de samenhang tussen de grootheden. De regel $RIC = \frac{NIC}{PIC} * 100$, en de afgeleide formules $NIC = \frac{RIC * PIC}{100}$ en $PIC = \frac{NIC}{RIC} * 100$ zijn voor havoleerlingen nodeloos gecompliceerd.

In de syllabus is een duidelijker onderscheid gemaakt tussen het grafisch en/of rekenkundig onderbouwen van concepten. Uit de veldraadpleging kwam de zorg naar voren dat havoleerlingen daardoor te weinig rekenvaardigheden zouden ontwikkelen en dat de havo syllabus te veel op de vmbo-syllabus zou gaan lijken. De commissie bestrijdt deze indruk met klem. Grafische vaardigheden, waartoe ook tabellen behoren, zijn essentieel voor economen. Wat doen economen als ze een markt willen duiden? Ze maken een grafiek, ze stellen niet direct vergelijkingen op. Dat laat onverlet dat bij het analyseren van markten van volledige mededinging / volkomen concurrentie havoleerlingen wel degelijk het algebraïsch model van vraag en aanbod moeten kunnen duiden. Maar de commissie heeft gemeend dat het nut van het gelijkstellen van een MK-vergelijking aan een MO-vergelijking op de havo geen recht doet aan begrip van de marginale analyse van een markt.

De commissie is van mening dat door hierdoor er een verschuiving zal plaatsvinden van rekenkundig en verbaal naar grafisch en verbaal. En dat is niet per definitie minder abstract.

Verplichte contexten

De in de syllabus genoemde verplichte contexten dienen in het curriculum aan de orde te komen. De verplichte contexten zijn niet opgenomen in de eindtermen voor het centraal examen, behalve de context pensioenen, die in domein E Ruilen over de tijd was uitgewerkt. In de syllabus havo 2023 is nu ook de verplichte context 'arbeidsmarkt' in de eindtermen opgenomen in zowel domein D als domein H. Hiermee komt de commissie tegemoet aan de docenten die aangaven vaak niet te weten hoe om te gaan met de arbeidsmarkt. Er is voor beide domeinen gekozen omdat de arbeidsmarkt concepten en toepassingen kent op microniveau (de individuele werknemer en individuele werkgever en hun gedrag, contracten, de prijs van arbeid) en op macroniveau (arbeidsaanbod, arbeidsvraag, loonontwikkeling, werkgelegenheid en werkloosheid).

Over de context duurzaamheid heeft de commissie uitgebreid gesproken, maar besloten om deze niet in de eindtermen uit te werken. Binnen het curriculum zijn er voldoende mogelijkheden om deze context aan de orde te laten komen.

In de veldraadpleging zijn de nodige opmerkingen gemaakt dat concepten als circulair ondernemen en duurzame ontwikkeling ontbraken. Als commissie willen we stellen dat dergelijke concepten natuurlijk in de les en in een lesmethode aan de orde kunnen (en moeten) komen. Het huidige examenprogramma en de voorliggende syllabus geven ruimte om dit toe te passen en daarmee de verplichte context MVO verder uit te werken.

In relatie tot MVO hebben we in subdomein D7 bij het streven naar (maximale) winst het bijvoeglijk naamwoord maximaal tussen haakjes geplaatst. Winst en continuïteit zijn nog steeds leidende begrippen om het gedrag van bedrijven te beschrijven. Dat dit steeds meer ook vanuit een maatschappelijk perspectief wordt gezien komt tot uitdrukking in het begrip MVO. Dat afspraken zoals het klimaatakkoord van Parijs van invloed zijn, spreekt voor zich. Het is aan docenten en methodemakers om de verplichte context MVO op de actualiteit en maatschappelijke ontwikkelingen en urgenties af te stemmen. Dit is ook in lijn met de aanbeveling van Michels om de examenprogramma's havo meer beroepsgericht en het vwo meer onderzoekgericht in te richten (Michels, 2006). De commissie heeft dit tevens opgevat als meer gericht op de zichtbare praktijk en leefomgeving.

Tot slot heeft de commissie de inhoudelijke uitwerking van de verplichte context 'faillissement en aansprakelijkheid' geschrapt. De eindtermen bij deze context in de syllabus 2020 zijn niet meer opgenomen in de syllabus 2023. Dit laat onverlet dat docenten in het schoolexamen ruimte aan de verplichte context kunnen geven, bijvoorbeeld de analyse van de overlevingskans van een organisatie ten tijde van crises, veranderend consumentengedrag, de ontwikkeling van nieuwe technologieën en/of het ontstaan van nieuwe markten van invloed is op economische groei.

3 Wijzigingen domein D - Markt

Domein D Markt is een centraal domein in het examenprogramma economie. In dit domein wordt de basis van de micro-economie gelegd met (markt)vraag, (markt)aanbod, marktmechanisme, marktvormen, marktresultaten, marktfalen en overheidsingrijpen. De commissie brengt meer samenhang in dit domein door te kiezen voor de opbouw structuur – gedrag – resultaat. Daarom is ervoor gekozen om de eindtermen te hergroeperen in negen nieuwe subdomeinen. Op een aantal kleine verandering na, leidt dit echter niet tot uitbreiding van leerstof. Nieuw is wel het subdomein arbeidsmarkt dat voor het havo een verplichte context is en in de oude syllabi weinig concrete aanwijzing kende.

De commissie is van mening dat met deze negen subdomeinen een herschikking tot stand komt die recht doet aan de interpretatie van dat wat het domein beoogt. De commissie geeft zo richting aan de wijze waarop dit domein in het centrale examen wordt geëxamineerd, zonder dat er sprake is van een didactische aanwijzing.

Onder structuur vallen de subdomeinen *Marktvraag*, *Marktaanbod*, *Marktmechanisme*, *Marktvormen* en *Kostenstructuur en opbrengsten*. Het vraag- een aanbodmodel is expliciet ook in algebraïsche vorm opgenomen (eindterm D3.1). Een havoleerling dient het marktmodel grafisch, rekenkundig en verbaal te beheersen. Daaronder valt het uitrekenen van de evenwichtsprijs, het bepalen in een grafiek van de evenwichtsprijs en het beschrijven dat bij een evenwichtsprijs vraag en aanbod in evenwicht zijn (eindterm D3.2). Een havoleerling dient het effect van een verandering in de prijs op de gevraagde / aangeboden hoeveelheid rekenkundig, grafisch en verbaal te beheersen (eindterm D1.1 en D2.1). Een leerling dient een nieuw evenwicht vast te kunnen stellen: rekenkundig zonder het zelf opstellen van nieuwe vergelijkingen, grafisch door het verschuiven van curven en verbaal.

De marktvorm monopsonie, die de situatie op de arbeidsmarkt voor één werknemer kan beschrijven, is niet opgenomen in de eindtermen. Ten aanzien van kostenstructuur en opbrengsten is de commissie van mening dat havoleerlingen zowel de concepten totale kosten en totale opbrengsten als de concepten marginale kosten en marginale opbrengsten moeten begrijpen, herkennen en kunnen toepassen in relatie tot de doelstellingen van de producenten. De commissie heeft per marktvorm het beheersingsniveau bepaald.

Marginale of integrale analyse

Bij producentengedrag zijn de doelstellingen die het gedrag van producenten kunnen verklaren expliciet opgenomen. Havoleerlingen hoeven een TO en/of een TK-functie respectievelijk de MO en MK-functie niet af te kunnen leiden. De commissie is van mening dat een havoleerling wel kosten, opbrengsten, prijs en afzet moet kunnen aflezen in een grafiek of in een tabel, gegeven de doelstelling van de producent. De abstractie van $MO=MK$ als de oplossing van een vergelijking wordt niet teruggezien in de werkelijkheid en past om die reden niet bij een havist; het is een wiskundige benadering van de werkelijkheid. Dit heeft geresulteerd in de eindtermen D7.3 (integrale benadering) en D7.4 (marginale benadering).

Mede naar aanleiding van de veldraadpleging en de vraag wat met het rekenkundig beheersingsniveau wordt bedoeld, wil de commissie hier langer stil staan bij het concept marginaal. Het concept marginaal is essentieel voor de discipline economie,

evenals de marginale analyse. De commissie heeft deze daarom niet geschrapt. Aan de hand van opgave 1 uit het centraal examen, tijdvak 1, 2018, havo, zal e.e.a. toegelicht worden.

Opgave 1, tijdvak 1, 2018, havo.

P&P wil Metolani in verpakkingen van duizend pillen aan de drogisterijen verkopen. Concurrenten van P&P bieden in Duitsland echter ook pillen met een vergelijkbare werking aan drogisterijen aan. Daarom stelt de financieel manager van P&P het volgende voor:

- Op de Duitse markt hoeven alleen de variabele kosten terugverdiend te worden, zodat we in Duitsland een lagere prijs kunnen vragen dan in Nederland. De vaste (constante) kosten (zie bron 1) zullen dan op de Nederlandse markt terugverdiend moeten worden.
- Op de Nederlandse markt vragen we een prijs waarbij er maximale totale winst wordt behaald.

Gebruik bron 1 en 2.

- 2p 2 Bereken wat de prijs per verpakking Metolani op de Nederlandse markt wordt als het voorstel van de financieel manager wordt uitgevoerd.

Gebruik bron 1 en 3.

- 2p 3 Bereken de omzet die P&P op de Duitse markt zal behalen als het voorstel van de financieel manager wordt uitgevoerd.

In vraag 2 wordt gevraagd naar het bepalen van P en Q bij maximale winst. Daarbij moet gebruik gemaakt worden van bron 1 en bron 2. In de eerste vraag heeft de leerling bepaald dat er sprake is van een monopolie.

bron 1 kosten Metolani

constante kosten:	
– ontwikkelkosten	€ 20 miljoen
– management- & personeelskosten	€ 15 miljoen
– verzekeringspremies	€ 5 miljoen
– overige constante kosten	€ 17 miljoen
variabele kosten (proportioneel):	
– per verpakking van 1.000 pillen	€ 50

bron 2 prijsafzet- en MO-functie Metolani van drogisterijen op de Nederlandse markt

$P = -25Q + 230$	P (prijs) en MO (marginale opbrengsten) in euro's per verpakking
	P = prijs die de drogisterij betaalt aan de fabrikant
$MO = -50Q + 230$	Q in miljoenen verpakkingen

In bron 2 wordt een vraagvergelijking gegeven, $P=aQ+b$. De havoleerling dient deze vergelijking te kunnen herkennen en zij moet weten dat de prijs voor de consument de gemiddelde opbrengst voor de producent is, $P \equiv GO$.

Rekenkundig

In bron 2 wordt een vergelijking voor de marginale opbrengst gegeven, $MO=2aQ+b$. Voor een havoleerling is niet duidelijk waarop deze vergelijking gebaseerd is; wat ontbreekt is het inzicht over de totale opbrengsten en de samenhang met de marginale opbrengsten. Maar de havoleerling zal de vergelijking herkennen als het trucje dat gebruikt moet worden bij het bepalen van maximale winst. Is dat wat een havoleerling moet herkennen en kunnen toepassen?

Uit de stam van deze opgave dient de havoleerling tevens de kostenstructuur op te bouwen. De havoleerling moet het inzicht hebben dat constante variabele kosten betekent dat de marginale kosten ook constant zijn. Dat inzicht wordt slechts impliciet getoetst als de havoleerling de marginale kosten gelijkstelt aan de – in deze opgave – proportioneel variabele kosten, $MK = 50$.

In eindterm D5.2 wordt de relatie gelegd tussen de wet van toe- en afnemende meerkosten en marginale kosten. In combinatie met de overige eindtermen is het niet de bedoeling dat de havoleerling deze relatie rekenkundig beheerst.

Tabel

De commissie is van mening dat de rekenkundige benadering, $MO = MK \rightarrow -50Q + 230 = 50$, geen inzicht toetst. Dat inzicht kan wel getoetst worden via een *tabel* waarbij bij verschillende hoeveelheden de prijs, gemiddelde en marginale opbrengst en gemiddelde en marginale kosten (deels) gegeven of (deels) bepaald moet worden. Uiteraard vraagt dat een correcte toepassing van het concept marginaal: wat gebeurt er bij één extra eenheid. Naar analogie van een tabel voor de opbrengsten, kan een tabel voor de (marginale) kosten gebruikt dan wel opgesteld worden.

Grafisch

Kan het inzicht getoetst worden via de *grafische* benadering? De havoleerling kan de opbrengstenkant voor de monopolist op deze markt grafisch vormgeven door naast de lineaire GO-functie, via een ander truckje, de MO-functie te tekenen. Maar de leerling kan bij deze opgave niet laten zien wat de relatie is tussen het gedrag van consumenten en wat dat betekent voor de monopolist, ook bij een niet-lineaire GO-functie. Ten aanzien van de kostenkant kan de leerling het inzicht laten zien door een horizontale marginale kostenfunctie te tekenen en daarbij dan een toelichting te geven.

De commissie is van mening dat het toetsen van inzicht in het streven naar maximale winst wel gewaarborgd wordt bij het gebruik dan wel deels invullen van tabel(len) of het zelf opbouwen of becommentariëren van grafieken, maar niet bij het gebruik van vergelijkingen die feitelijk uit de lucht komen vallen. Ten overvloede stelt de commissie dat van de havoleerling niet verwacht wordt dat deze de MO-functie in een grafiek afleidt van de GO-functie; in een grafiek zal de MO-functie altijd gegeven zijn. Het inzicht in het streven naar maximale opbrengsten, minimale kosten, break-even analyse zijn ook te toetsen met tabellen en grafieken. Daarvoor is de rekenkundige benadering niet nodig.

De commissie verwacht dat door het schrappen van de rekenkundige benadering bij de marktform volledige mededinging / volkomen concurrentie en monopolie, een deel van de last van domein D voor de havoleerling wordt weggenomen. Wel blijft gelden dat

een leerling gegeven een situatie dat MO groter is dan MK, moet kunnen uitleggen wat de betekenis hiervan is. Kunnen denken vanuit marginale eenheden (denk ook aan extra inspanningen op de arbeidsmarkt) blijft voor het beschrijven van keuzen essentieel. Nadrukkelijk stellen we dat een algebraïsche afleiding niet aan de orde is, maar dat een marginale verandering op basis van waarden in een tabel of grafiek moet kunnen worden bepaald. Dit is onderdeel van domein A.

Onder gedrag vallen de subdomeinen *Consumentengedrag* en *Producentengedrag*. Bij consumentengedrag staan veranderingen in de vraag centraal als gevolg van prijsveranderingen en veranderingen in inkomen, behoeften, etc. (subdomein D1). Naar analogie staan bij producentengedrag veranderingen in het aanbod centraal als gevolg van prijsveranderingen en veranderingen in prijzen van productiefactoren, etc. (subdomein D2). Havoleerlingen moeten de begrippen prijselasticiteit en inkomenselasticiteit van de vraag kennen en kunnen interpreteren. De prijselasticiteit dient zowel verbaal, grafisch als rekenkundig beheerst te worden.

Het concept prijselasticiteit

Naar aanleiding van de veldraadpleging geeft de commissie een toelichting op het beheersingsniveau van het concept prijselasticiteit. Naar het oordeel van de commissie dient een havoleerling het concept prijselasticiteit als volgt te beheersen:

- de prijselasticiteit (van aanbod of vraag) is een indicator voor de verandering in de hoeveelheid, gemeten in %, als gevolg van een verandering in de prijs, gemeten in %;
- de formule voor de prijselasticiteit van de vraag dient een havoleerling te beheersen:
$$E_v = \frac{\text{procentuele verandering in de gevraagde of aangeboden hoeveelheid}}{\text{procentuele verandering in de prijs}} = \frac{\% \Delta q}{\% \Delta p}$$
- de prijselasticiteit is een getal (zonder dimensie), deze kan negatief of nul zijn. De waarde van de prijselasticiteit wordt gebruikt om bij een bepaalde prijs de vraag naar goederen en diensten te classificeren als elastisch of inelastisch (eindterm D6.3);
- een leerling dient het effect van een prijsverandering op de gevraagde hoeveelheid *verbaal* te kunnen duiden: gegeven de waarde van de prijselasticiteit, wat is de verandering in de hoeveelheid als de prijs met 1% toeneemt;
- een leerling dient het effect van een prijsverandering op de gevraagde hoeveelheid *verbaal* te kunnen vertalen in een elasticiteit: gegeven de toename in de prijs met 1%, hoe kan het goed cq de vraag gecategoriseerd worden, kijkend naar de verandering in de hoeveelheid;
- een leerling dient het effect van een prijsverandering op de gevraagde hoeveelheid *grafisch* te kunnen duiden, waarbij geldt dat de prijselasticiteit niet constant is maar bepaald wordt door de feitelijk prijs en hoeveelheid. De prijselasticiteit verandert langs de vraagcurve. Elke vraag(curve) kent een elastisch en een inelastisch deel;
- een leerling dient het effect van een prijsverandering op de gevraagde hoeveelheid *rekenkundig* te kunnen duiden, waarbij de prijselasticiteit bepaald wordt door de ratio van de procentuele hoeveelhidsverandering (domein A) als gevolg van een procentuele prijsverandering (domein A). De vergelijking van de vraag- of aanbodcurve óf een tabel óf het aflezen van een grafiek zijn daarbij de bronnen.

Naar analogie wordt de waarde van de inkomenselasticiteit van de vraag gebruikt om goederen en diensten te categoriseren zoals in eindterm D6.5.

Welvaart

Subdomein D4 in de oude syllabus heette *Welvaart en economische politiek*. In de eindtermen kwam het begrip welvaart echter niet voor. Het begrip kwam wel voor in domein H met de omvang van het (reële) bbp als beperkte maatstaf voor economische groei. Moet een havo-leerling het begrip welvaart kennen en daarbij een relatie kunnen leggen met het totale surplus of het bbp?

Op het punt van welvaart en hoe deze qua meting gekoppeld kan worden aan het producenten en consumentensurplus, heeft de commissie veel discussie gevoerd. Zowel het bbp (zie domein H) als de som van de surplussen zijn een beperkte maatstaf als het om objectieve welvaartsmeting gaat. Niettemin bieden beide maatstaven aanknopingspunten om het over welvaart en de betekenis van produceren en consumeren en de rol van de markt te hebben. Welvaart wordt mede bepaald door de productie van goederen en diensten waarbij marktwerking en dan met name de marktprijs een rol speelt. Indien door een veranderende marktwerking het consumentensurplus verandert, kan vrij eenvoudig een relatie met welvaart gelegd worden. Natuurlijk geldt daarbij dat marktwerking geen doel op zich is en dat de rol van de overheid, inclusief de mededingingsautoriteit, hierin belangrijk is. Ook de verdeling van de goederen en diensten en van het inkomen, het onderlinge vertrouwen en de institutionele borging zijn van belang.

De syllabuscommissie havo heeft uiteindelijk besloten het begrip welvaart zowel in domein D als in domein H (ook) te koppelen aan de som van het consumenten- en producentensurplus: de nieuwe eindtermen D8.6 en H1.6. Zodoende kun je het belang van markten en van marktwerking illustreren en verbanden leggen tussen micro en macro. Tijdens de gesprekken met enkele hoogleraren is de wijze waarop welvaart nu is opgenomen in de havo syllabus, passend genoemd.

De relatie tussen omzet en de som van het consumenten- en producentensurplus op één markt en de relatie tussen het bbp en de som van het totale consumenten- en producentensurplus op alle markten tezamen kan in de les aan de orde komen, inclusief de beperkingen.

Terzijde merkt de commissie op dat het arceren van het consumenten- en/of het producentensurplus (grafische onderbouwing) geen doel op zich is. En de havo-leerling dient veranderingen in het consumenten- en/of producenten surplus niet te kunnen koppelen aan de Harberger driehoek, de deadweight loss. De grafische benadering van welvaart in domein D via het marktmodel vindt de commissie passend bij de gekozen filosofie en aanpak. Een actuele context zoals internationale vrijhandel in relatie tot het wel of niet kunnen produceren van strategische goederen kan dan ook goed geïllustreerd worden aan de hand van een analyse van de surplussen. De keuze immers om de goederen (denk aan de mondkapjes tijdens de coronacrisis in 2020) van elders te importeren heeft effect op de welvaart op de korte en lange termijn, maar krijgt weer een andere betekenis als, zoals in dit geval, de internationale handel wordt ingeperkt en de beschikbaarheid van deze goederen onder druk komt. Ook bij andere goederen (denk aan graan) kan de visualisatie dienend zijn en kan daarmee ook welvaart en de kansen en risico's van het sterk gericht zijn op internationale vrijhandel aan de orde komen.

Marktfalen

Het wat onduidelijke begrip 'inefficiënte uitkomsten' in de oude eindterm D4.2 is vervangen door de nieuwe eindterm D8.2 waarin expliciet is aangegeven wanneer er sprake is van marktfalen. Het begrip 'externe effecten' is opgenomen in zowel domein D (eindterm D8.1 en D8.2) als domein F (eindterm F3.1) en domein H (eindterm F1.3). In eindterm D8.4 zijn, naast de minimum- en maximumprijzen, de kostprijsverhogende heffingen en kostprijsverlagende subsidies opgenomen. De effecten van kostprijsverhogende heffingen en kostprijsverlagende subsidies worden beperkt tot verschuivingen van de aanbodcurve. De commissie is van mening dat de laatste begrippen goed op het havo zijn uit te leggen. Door deze begrippen op te nemen kan ook afwenteling tussen producenten en consumenten, het effect op de welvaart gemeten aan de hand van veranderingen in de – relevante – surplussen (eindterm D8.6) en de relatie met onderhandelen op het havo aan de orde komen.

Arbeidsmarkt

De arbeidsmarkt is een verplichte context voor havo. Vrijwel elke havoleerling komt met de arbeidsmarkt in aanraking. De commissie heeft – op aangeven van docenten – de arbeidsmarkt uitgewerkt in de eindtermen. De arbeidsmarkt is echter een complexe markt. De eindtermen in het nieuwe subdomein D9 *Arbeidsmarkt* zijn daarom beperkt tot vraag en aanbod, veranderingen in vraag en aanbod, de invloed van arbeidsmarktinstituties en mogelijkheid om te onderhandelen. Het werknemers- en werkgeverssurplus, naar analogie van respectievelijk het producenten- en consumentensurplus zijn mede daarom niet in de eindtermen opgenomen. De transacties tussen werknemers en werkgevers, die vaak niet eenmalig zijn, hebben een plek gekregen in eindterm D9.4.

In de veldraadpleging werd het voorstel om arbeidsmarkt als subdomein op te nemen positief ontvangen, wel met als kanttekening om recht te doen aan het 'relationele' aspect. Hiertoe heeft de commissie een eindterm gewijd aan hoe contractvormen van invloed zijn op de relatie tussen werkgever en werknemer en hoe dit zowel een positieve als negatieve invloed kan hebben op de welvaart van de betrokkenen.

De commissie is van mening dat door het beperken van het rekenwerk, het schrappen van de rekenkundige kant van de marginale analyse en het aanbrengen van meer samenhang domein D beter hanteerbaar is geworden voor leerlingen én docenten.

4 Wijzigingen domein E - Ruilen over de tijd

Dit domein wordt gedragen door contexten als pensioenen, studieleningen, investeringen in onderwijs, mantelzorg, duurzaamheid en conjunctuur- en structuurbeleid. Het is een klein domein dat echter veel begrippen kent. De essentie van *Ruilen over de tijd* is dat door de toekomst naar voren te halen het gedrag en het resultaat nu wordt beïnvloed. Het nu wordt bepaald door tijdvoorkeuren van consumenten, menselijk kapitaal, het bankwezen en de overheid. Het gedrag van consumenten, ondernemingen en overheid uit zich in sparen of lenen en dat leidt tot het opbouwen van vermogen of schulden.

Subdomein E1 Gezinnen ruilen over de tijd

De commissie heeft de begrippen en eindtermen in dit domein opnieuw gegroepeerd en meer samenhang aangebracht. Tijdvoorkeur is expliciet toegevoegd voor de gezinnen. In subdomein E1 is zowel de nodige aandacht voor de betekenis van economische factoren opgenomen als ook het effect van psychologische factoren op het spaar- en leengedrag van consumenten. Dit gekoppeld aan de levensloop van gezinnen geeft daarmee voldoende kennis over het spaar- en leengedrag op gezinsniveau en daarmee het concept *Ruilen over de tijd*.

Voor een meer abstract perspectief op de hoogte van de rentestand hebben we gekozen om in domein G factoren te noemen die samenhangen met de hoogte van de rente. Onder G3.1 staat: 'Dat rente zowel een vergoeding is op het uitstellen van consumptie (domein E) als voor het lopen van inflatierisico (domein I) en risico van wanbetaling'. Hoewel we ons realiseren dat over de prijs van geld meer geschreven kan worden, hebben we ons hier beperkt tot hoofdzaken. Overigens wordt ook bij domein I over het rente-instrument geschreven; beide domeinen hangen samen.

In eindtermen E1.4 en E1.5 wordt *Ruilen over de tijd* gekoppeld aan bestedingen en productie nu en in de toekomst. De commissie kiest er hiervoor om de effecten van sparen en lenen op de reële sector expliciet op te nemen. Over deze eindterm ontstond in de veldraadpleging toch de nodige verwarring. De commissie heeft dit punt aan de orde gesteld in het gesprek met hoogleraar Teulings, die eerder dit onderscheid maakt:

'Als ik een tegoed op mijn rekening bij de bank heb, betekent dat dat ik een claim heb op de toekomstige productie. Ik heb immers het recht om in de toekomst dat tegoed op te nemen, en daarvoor dan een brood te kopen. De onvermijdelijke consequentie is dat iemand anders impliciet/expliciet de verplichting op zich neemt om die productie te leveren.

Dat kan een andere levend persoon zijn, die heeft dan geen netto tegoed, maar een netto schuld. Normaliter willen wij echter per saldo een buffer aanhouden. Dat kan alleen als toekomstige generaties gedwongen worden om de bijbehorende leveringsverplichting op zich te nemen. Dat gebeurt door overheidsschuld uit te geven. Daarmee wordt de leveringsverplichting doorgeschoven naar toekomstige generaties. Dat kan in principe eindeloos (het doorrollen van schuld)' (Over de dijken, 2019).

Subdomein E2 Overheid ruilt over de tijd

Bij E2 zijn zowel de overheidsuitgaven als de overheidsinkomsten gespecificeerd. Verder heeft de commissie er voor gekozen om overheidsuitgaven en ontvangsten te relateren aan economische groei. Bij overheidsontvangsten en uitgaven zijn, na reacties uit de veldraadpleging, de sociale premies en overdrachtsuitgaven toegevoegd.

De commissie heeft er voor gekozen het concept overheidsschuld in de syllabus te laten staan en dit niet te vervangen door EMU-schuld. Zo blijft het concept schuld van de overheid zichtbaar, samen met oorzaken en betekenis. Technische zaken als het verschil tussen EMU-schuld, staatsschuld of schuld van de overheid, vindt de commissie voor de havoleerling niet relevant. Het gaat om bewustwording bij leerlingen dat de overheid ook een schuld heeft, dat de verandering van deze schuld een vorm van 'uitgestelde' belastingheffing kan zijn en dat dit (zie domein I) economische motieven kent.

Het begrotingsbeleid, bijvoorbeeld in termen van een verandering van btw-grondslagen, kan gekoppeld worden aan externe effecten en op die wijze het marktresultaat beïnvloeden. Dergelijke verbanden tussen de domeinen zijn aan methodemakers en de docenten zelf om te leggen en ook aan de hand van de economische actualiteit te illustreren.

Subdomein Ondernemingen ruilen over de tijd.

In de oude syllabus (2019) was de sector bedrijven niet uitgewerkt in de eindtermen. De commissie heeft dat niet aangepast. Maar dat bedrijven ook lenen/ sparen en daarmee 'ruilen over de tijd' spreekt voor zich. Docenten kunnen hier aandacht aan besteden in het kader van het schoolexamen.

Subdomein E3 Pensioenen

Omdat pensioenen zowel het gedrag van de sector gezinnen (subdomein E1), de sector bedrijven als de sector overheid (subdomein E2) beïnvloedt, is de verplichte context pensioenen gehandhaafd en nu opgenomen in een apart subdomein E3.

5 Wijzigingen domein F - Samenwerken en onderhandelen

Ook dit domein wordt gedragen door contexten, zowel micro-economisch als macro-economisch. Dit domein zal daarom bijna altijd gekoppeld worden aan andere domeinen.

Speltheorie

De commissie heeft de eigenschappen en randvoorwaarden van de spelen opgenomen in een apart, nieuw subdomein *Speltheorie*. In subdomein F1 worden twee typen spelen onderscheiden: een in een opbrengstenmatrix weergegeven simultaan spel en het sequentiële, ultimatum spel, weergegeven in een spelboom. Van havo-leerlingen wordt niet verwacht dat zij zelf een opbrengstenmatrix of een spelboom opstellen; deze worden gegeven.

Eindterm F1.1 beschrijft spelen met complete, imperfecte informatie. Op basis van deze eindterm kunnen verschillende conflicten besproken worden zonder meteen een uitkomst te laten zien. Deze eindterm is voldoende om strategische conflicten te classificeren (wel/niet coördinatie, wel/niet competitief, wel/ niet coöperatief). De havo-leerling moet kunnen laten zien in een matrix dat bijvoorbeeld de ene speler wint zonder dat de andere speler verliest. Deze eindterm is voldoende om een basis te leggen voor speltheorie (en gedragseconomie) en deze spelen zijn makkelijk naar de werkelijkheid te brengen.

In eindtermen F1.2, F1.3 en F1.4 wordt het concept dominante strategie geïntroduceerd en het gevangenendilemma. Elke speler maakt – in eerste instantie – een keuze waarbij het eigen belang prevaleert. Een speler hoeft zich derhalve niet in de ander te verplaatsen. Het optreden van een gevangenendilemma kan het gevolg zijn van deze individuele keuzen.

De commissie realiseert zich dat indien een simultaan spel één keer wordt gespeeld eerder sprake is van een dominante actie dan van een dominante strategie, maar is van mening dat hier gebruik van het jargon uit de speltheorie dient te prevaleren. In eindterm F1.5 wordt de mogelijkheid toegelaten dat een simultaan spel meerdere evenwichten kent. De uitkomst van het spel wordt dan bepaald door samenwerken of onderhandelen.

Samenwerken en onderhandelen

De commissie heeft de huidige subdomeinen *Samenwerken* en *Onderhandelen* samengevoegd. De eindtermen in dit nieuwe subdomein passen bij het gedrag van de spelers in een speltheoretische context: meeliftgedrag, zelfbinding, sociale normen en -nieuw – dreiging en vertrouwen.

De concepten zelfbinding en sociale normen veronderstellen herhaalde of sequentiële spelen. Deze omissie is met de eindtermen F1.6 en F1.8 rechtgezet. Op de havo wordt de herhaling beperkt tot één keer. Een éénmaal herhaald spel met een gevangenendilemma geeft daarnaast de mogelijkheid om te laten zien dat als speler 1 in de 1ste periode een bepaalde keuze maakt in het voordeel van de speler 2, de speler in de 2de periode mee kan gaan met de keuze van de 1ste speler; *tit-for-tat* (voor wat hoort wat).

Bij onderhandelingen is een ultimatum spel altijd het startpunt, eindterm F1.7 en F1.8. De eerste speler doet een voorstel, dat de tweede speler kan accepteren (ja/nee).

Daarna kan de tweede speler een tegenbod doen. Met het ultimatum spel kunnen situaties weergegeven worden waarin spelers niet-rationeel maar wel voorspelbaar opereren. Een bekende toepassing is het spel waarin twee spelers 100 euro moeten verdelen. Als spelers elkaar vaker tegenkomen zal er eerder een 50-50 verdeling ontstaan dan een 1-99 verdeling. Met dit spel kan zowel commitment van spelers als een geloofwaardige dreiging door spelers geduid worden. Tenslotte wordt het ultimatum spel standaard gebruikt binnen de gedragseconomie om eigenbelang en het binden aan een collectief belang van spelers te kunnen duiden.

Marktfalen

Het derde subdomein Marktfalen gaat over het ingrijpen door individuen (zelfbinding), de samenleving (sociale normen, collectieve belangen worden individuele belangen) en de overheid (collectieve dwang, contracten, boetes) om de uitkomst van het spel te beïnvloeden. Als het aanpassen van de condities in een bestaande opbrengstenmatrix gekoppeld worden aan een gevangenendilemma, dan zijn vragen mogelijk zoals 'Hoe hoog moet de boete zijn om andere keuzen te bewerkstelligen?' (eindterm F3.2).

De commissie is van mening dat door het opnemen van het ultimatum spel en éénmaal herhaalde spelen op het havo meer realistische contexten behandeld kunnen worden. Tevens is de commissie van mening dat de relatie tussen klaslokaalexperimenten en het eindexamen met name in dit domein versterkt is. Hier heeft Teulings eerder voor gepleit (Teulings, 2016).

6 Wijzigingen domein G - Risico en informatie

De essentie van dit domein is dat informatie risico kan beperken. De verzekeraar streeft naar risicospreiding zodat de betaalde premies (opbrengsten) hoger zijn dan het schadebedrag (kosten). De verzekerde wil dat de premie (kosten) lager is dan de te ontvangen vergoeding (opbrengst) bij schade. De verzekerde wordt hierbij beïnvloed door de mate van risico-aversie. De spanning tussen verzekerde en verzekeraar kenmerkt zich door asymmetrische informatie die leidt tot averechtse selectie en *moral hazard*. Het beperken van de spanning zal een verzekeraar doen via een eigen risico, premiedifferentiatie en het opvragen van extra informatie. Vanuit de overheid kan verplichte solidariteit opgelegd worden daar waar verzekerden en verzekeraar er niet uitkomen en het marktresultaat ongewenst is.

De commissie heeft de volgende aanpassingen gedaan. Het subdomein G3 Risico en beleggen en eindterm G4.1 zijn geschrapt omdat de eindtermen in dit subdomein een-op-een overlappen met de syllabus Bedrijfseconomie. In de nieuwe eindterm G1.2 zijn de oorzaken om wel of niet te verzekeren samengevoegd.

Het begrip risico is expliciet gedefinieerd in de nieuwe eindterm G1.1. Zowel in het spraakgebruik als in de toetsing kent het begrip risico twee kanten: een kans en een bedrag. Het examenprogramma gaat uit van een kans "Aangezien de informatie vaak een beperkt karakter zal hebben moeten transactiepartijen een inschatting maken van mogelijke gebeurtenissen (risico) ...". Door het begrip risico een plaats te geven in eindterm G1.1 schept de commissie duidelijkheid.

7 Wijzigingen domein H - Welvaart en groei

In de domeinen H en I van de huidige syllabus worden in een beperkt aantal eindtermen veel leerstof en modellen benoemd. Bij het vergelijken van de havosyllabus met die van vwo werd duidelijk dat in de havosyllabus eindtermen zijn samengenomen die in de vwo-tekst apart zijn uitgewerkt. Optisch geeft dit de indruk dat havo minder leerstof kent. In werkelijkheid is dat maar zeer ten dele het geval en gaat het samenvoegen van eindtermen ten koste van samenhang.

In de nieuwe opzet van domein H heeft de commissie een aantal keuzen gemaakt. De reële economie is het uitgangspunt voor het CE op het havo. De monetaire economie kan als keuzeonderwerp of op het SE aan de orde komen. De commissie heeft er ook voor gekozen om voor het havo internationale handel en internationale relaties te handhaven (handelsstromen, kennisstromen en investeringsstromen). Nederland is een open economie en de economische relatie met het buitenland beïnvloedt de binnenlandse welvaart en economische groei. Van de betalingsbalans is alleen de lopende rekening gehandhaafd. Wisselkoersen en de financiële rekening zijn *niet* opgenomen in de eindtermen voor het eindexamen.

Verder willen we benadrukken dat ontwikkelingen binnen het eurogebied of tussen landen van het eurogebied en overige gebieden beschreven kunnen worden aan de hand van onderlinge verschillen in de ontwikkeling van de internationale concurrentiepositie.

Dit heeft geleid tot de volgende indeling die deels is overgenomen van de opbouw van de nieuwe syllabus vwo 2023. Dat heeft voor domein H *Welvaart en groei* geresulteerd in vier nieuwe subdomeinen: *Macro-economische kringloop, nationaal inkomen en welvaart, Economische groei, Ongelijkheid en herverdeling en Arbeidsmarkt en werkloosheid*.

Subdomein H1 Macro-economische kringloop, nationaal inkomen en welvaart

Dit subdomein beperkt zich tot de economische kringloop, inkomensvorming en welvaart. De Nationale Rekeningen zijn vervallen. Het bbp als beperkte maatstaf voor welvaart is behouden gebleven (eindterm H1.3; zie ook de discussie onder domein D) maar aangevuld met alternatieve maatstaven (eindterm H1.4) en de relatie met het totale surplus (eindterm H1.5). Voor wat betreft internationale handel en de relaties met het buitenland staan de lopende rekening en het saldo hiervan centraal; de financiële rekening (voorheen kapitaalrekening) is geschrapt. Ook wisselkoersen behoren niet tot het eindexamenprogramma.

De commissie heeft ervoor gekozen om kennis van het begrip categoriale inkomensverdeling niet meer op te nemen. Vanuit de veldraadpleging kwam wel de nadrukkelijke wens om de totstandkoming van het inkomen (bbp) wel te relateren aan de verschillende vormen van inkomen. Dit heeft de commissie overgenomen. Een berekening van een mogelijke afname van het aandeel van het arbeidsinkomen door de jaren heen, kan nu als context bij het centraal examen worden gebruikt. Het actief beheersen van begrippen als loonquote en arbeidsinkomensquote hoeft op de havo echter niet. Ook het begrip categoriale inkomensverdeling hoeft niet beheerst te worden. Verder is hier gekozen om het verschil tussen bruto binnenlands product en inkomen, en de rol van afschrijvingen niet mee te nemen. In de syllabus wordt de term bbp gehanteerd, waarbij productie en inkomen gelijk zijn en waar ook het verschil

tussen factorkosten en marktprijzen net als in de oude syllabus niet aan de orde komt. Dat wil niet zeggen dat deze aspecten, waarbij afschrijvingen natuurlijk een wezenlijke is, niet in de les aan de orde kunnen komen. Het betekent wel dat er in een opgave op het CE op dit onderdeel niet met het begrip afschrijvingen wordt gewerkt. Overigens dient opgemerkt te worden dat bij H1.1 bij het kapitaalinkomen zowel winst als dividend, en huur en pacht worden genoemd. Naar de exacte verschillen en overlap tussen deze vormen van inkomen (benamingen) wordt niet gevraagd.

Subdomein H2 Economische groei

Dit subdomein omvat de oorzaken van structurele ontwikkeling alsmede de invloed daarop van overheidsbeleid en de relatie met het buitenland. De redenen om protectiemaatregelen toe te passen zijn in een aparte eindterm genoemd. De instrumenten om protectie toe te passen zijn beperkt tot een drietal categorieën: een importtarief, een importquotum of importvoorschriften. De syllabuscommissie havo heeft door het behouden van de relatie met het buitenland duidelijk gekozen voor een andere invulling van dit domein dan bij het vwo.

De commissie heeft gekozen voor de term 'economische groei', maar in sommige gevallen wordt economische groei beperkt tot structurele ontwikkeling. Het spreekt voor zich dat economische groei niet moet worden gezien als doel op zich. De commissie heeft overwogen om de neutrale term 'economische ontwikkeling' te gebruiken, maar heeft hier uiteindelijk vanaf gezien omdat in het examenprogramma nadrukkelijk van economische groei wordt gesproken en het mogelijk wel/niet vervangen van dit begrip tot onnodige discussie leidt.

Subdomein H3 Ongelijkheid en herverdeling

Dit subdomein vat de eindtermen samen over belastingsystemen, sociale zekerheid en inkomensverdelingen. De commissie heeft ernaar gestreefd om de Nederlandse context niet als uitgangspunt te nemen maar de algemene parameters te benoemen.

Subdomein H4 Arbeidsmarkt en werkloosheid

In navolging van de nieuwe syllabus voor het vwo is gekozen voor het opnemen van een subdomein *Arbeidsmarkt en werkloosheid*. In dit subdomein komen de nieuwe eindtermen over verklaringen van werkloosheid, de invloed van instituties en de relatie met het buitenland aan de orde.

De commissie is van mening dat door de nieuwe indeling en de keuze voor de reële economie de opbouw en samenhang van het domein H Welvaart en groei beter aansluit bij de belevingswereld van de havoleerling. Domein H kent per saldo relatief kleine aanpassingen ten opzichte van de oude syllabus.

8 Wijzigingen domein I - Goede tijden, slechte tijden

Binnen de domeinen H en I heeft de grootste verandering plaatsgevonden in domein I. De commissie heeft het GA-GV-model en de verkeersvergelijking van Fisher geschrapt. Daardoor zijn de oude eindtermen I1.1 en I1.4 vervallen; de oude eindtermen I1.8 en I1.10 zijn opgenomen in domein H. De commissie heeft geen nieuw model opgenomen. Het spreekt voor zich dat een macro-economisch model vanuit het domein K (keuzeonderwerpen) wel binnen SE aan de orde kan komen.

De essentie van het macro-economische verhaal is het beschrijven van het effect van begrotingsbeleid en monetair beleid op inflatie, inkomen en werkgelegenheid (en de terugkoppeling) gegeven de conjuncturele situatie. Noodzakelijke eindtermen zijn dan het kunnen analyseren van de conjuncturele situatie en de wijze waarop begrotingsbeleid en monetair beleid daarop van invloed zijn. Domein I is daarom opgedeeld in twee subdomeinen: *Conjunctuur en conjuncturele verschijnselen*, en *Overheid, centrale bank en conjunctuur*.

In het subdomein *Conjunctuur en conjuncturele verschijnselen* staan conjunctuurindicatoren waarmee de conjunctuur beschreven kan worden. Naast hoog- en laagconjunctuur zijn ook recessie en depressie benoemd. In tegenstelling tot het vwo, dat 'output-gap' als criterium gebruikt, heeft de havo commissie ervoor gekozen om een relatie te leggen met inflatie en werkloosheid. Begrotingsbeleid en monetair beleid zijn in het subdomein *Overheid, centrale bank en conjunctuur* opgenomen. Daarbij zijn de oude eindtermen opnieuw geformuleerd en aangescherpt. Nadrukkelijk moet vermeld worden dat dit domein ook verband houdt met de verplichte context 'ECB en stabiliteitspact'. De commissie heeft procyclisch begrotingsbeleid niet in deze syllabus opgenomen, omdat de commissie constateert dat in de praktijk beleid niet de intentie heeft om procyclisch te zijn. Dat beleid zo wel kan uitpakken kan ondervangen worden via een vraagstelling met het begrip 'anticyclisch begrotingsbeleid' (I2.2). Ook voor wat betreft het monetair beleid heeft de commissie zich beperkt: daarbij geldt dat de commissie zich bewust is dat het rente-instrument anno 2020 aan 'erosie' onderhevig lijkt. De relatie tussen rentebeleid en de wisselkoers van de euro (in een andere munteenheid) is niet opgenomen in een eindterm. De commissie heeft zich beperkt tot het rente-instrument omdat de keuze van de hoogte van de rente vanuit de Centrale Bank nog steeds een macro-economisch principe en daarmee economisch mechanisme vertolkt.

De commissie is van mening dat met de nieuwe indeling het macro-economische verhaal nog steeds in voldoende mate aan bod kan komen voor havoleerlingen.

9 Reactie op het rapport *Ambitie en realiteit in het economie-examen*

Het rapport *Ambitie en realiteit in het economie-examen* (CvTE, 2018) is de aanleiding geweest voor de huidige herziening van de syllabus havo. Centraal in dit rapport is de door docenten ervaren overladenheid van het havo-programma. Dat heeft geresulteerd in een aantal aanbevelingen. De commissie heeft de meeste aanbevelingen in de syllabus verwerkt.

Domein D Markt

De docenten waren van mening dat de eindtermen op zich het domein voldoende afbakenen, maar dat het beheersingsniveau (grafisch, rekenkundig, verbaal) soms onduidelijk was. Door het schrappen van de rekenkundige vaardigheid bij de marginale analyse is hieraan tegemoetgekomen. Daarnaast konden docenten onvoldoende uit de voeten met de context arbeidsmarkt. Door het opnemen van het subdomein *arbeidsmarkt*, waarin een aantal kenmerken van de arbeidsmarkt op micro-economisch niveau aan de orde komt, is de commissie hieraan tegemoetgekomen. Daarnaast stelt de commissie een aanpassing van de indeling voor het beheersingsniveau voor: (alleen grafisch) = alleen verbaal en grafisch onderbouwen (alleen rekenkundig) = alleen verbaal en rekenkundig onderbouwen. Deze indeling is aan de eindtermen toegevoegd.

Domein E Ruilen over de tijd

De docenten waren van mening dat dit domein minder afgebakend is dan domein D en overlap vertoont met M&O/Bedrijfseconomie. Zij stelden tevens dat in dit domein de macro-economie wordt bekeken vanuit de micro-economie. De commissie heeft een aantal begrippen geschrapt en de samenhang in het domein aangescherpt.

Domein F Samenwerken en onderhandelen

Voor dit domein geldt dat de docenten het onderdeel speltheorie in de huidige syllabus zien als het aanleren van een trucje. Tegelijkertijd zien zij dit onderwerp als waardevol in relatie tot de andere domeinen en verschillende contexten. De commissie heeft speltheorie meer uitgewerkt, door het een expliciete plaats te geven in een nieuw subdomein én door herhaalde spelen en het ultimatum spel op te nemen. De overige eindtermen zijn anders gegroepeerd.

Domein G Risico en informatie

De docenten vinden dit domein concreet en praktisch en direct aansluitend bij de belevingswereld van de havo-leerling. De commissie heeft de overlap in dit domein met BE geschrapt en de overige eindtermen anders gegroepeerd.

Domein H Welvaart en groei

Docenten hebben aangegeven dat dit domein verschillende lagen kent: inkomensverdeling, welvaart op nationaal niveau, relatie met het buitenland. De commissie heeft voor een nieuwe indeling in subdomeinen gekozen die de verschillende lagen zichtbaar maakt. De internationale component is behouden gebleven maar de onderverdeling in ontwikkelingslanden en ontwikkelde landen is geschrapt evenals de financiële rekening (kapitaalrekening). Dit onderscheid kan in de

klas en/of in een schoolexamen aan de orde komen. In navolging van de wens van docenten zijn de Nationale Rekeningen geschrapt.

Domein I Goede tijden, slechte tijden

Docenten waren unaniem in het schrappen van het GA-GV-model.

De commissie heeft het GA-GV-model geschrapt; dit model is niet noodzakelijk om de macro-economische verbanden te vertellen. Het onderscheid tussen bewust beleid en onbewust beleid vinden docenten het hart van dit domein. De oude eindtermen I3.1 (bewust begrotingsbeleid) en I3.2 (onbewust beleid) zijn behouden gebleven, maar opnieuw geformuleerd. De commissie heeft de suggestie om geldschepping uit domein C over te hevelen dan wel te herhalen in domein I niet overgenomen.

Per saldo is de commissie van mening dat aan de meeste voorstellen van de docenten uit de focusgroepen tegemoet is gekomen. In de nieuwe eindtermen is in domein D het beheersingsniveau aangescherpt en is de abstracte marginale analyse beperkt tot grafisch en verbaal, is in de domeinen E – G de samenhang vergroot en is in de domeinen H en I een duidelijke keuze gemaakt voor het niveau van behandeling. Naar het oordeel van de commissie is het abstractieniveau voor het havo daardoor verschoven naar meer grafische dan algebraïsche toepassingen.

10 Overzicht wijzigingen nieuwe syllabus

D: Concept markt

De kandidaat kan in contexten analyseren dat de keuzes en ruil die plaatsvinden worden gecoördineerd via de markt. Prijsvorming is het coördinatiemechanisme waarmee vraag en aanbod op elkaar worden afgestemd. De manier waarop prijsvorming plaatsvindt, is afhankelijk van de marktstructuur (markt vormen) en heeft gevolgen voor toetreding, welvaart en economische politiek.

Geschrapt:

D4.5 effecten van octrooien en patenten op marktgedrag en marktresultaat.

Concept syllabus 2023		Syllabus 2020
D1 Marktvraag		
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:		
1.1	Hoe via een verschuiving langs de collectieve vraaglijn een prijsverandering leidt tot een verandering van de gevraagde hoeveelheid.	D1.5: het vraaggedrag van consumenten bij prijsveranderingen en inkomensveranderingen, alsmede hoe dit in prijselasticiteit en inkomenselasticiteit (beide segmentelasticiteit) tot uitdrukking komt;(2) D1.4: factoren waardoor de vraag- en/of aanbodcurve kunnen veranderen;
1.2	Hoe een verandering in inkomen, behoeften, prijzen van andere producten of het aantal vragers leidt tot een verschuiving van de collectieve vraaglijn. (alleen verbaal en grafisch, <i>niet</i> rekenkundig)	D1.4: factoren waardoor de vraag- en/of aanbodcurve kunnen veranderen; D1.5: het vraaggedrag van consumenten bij prijsveranderingen en inkomensveranderingen, alsmede hoe dit in prijselasticiteit en inkomenselasticiteit (beide segmentelasticiteit) tot uitdrukking komt;(2)
D2 Marktaanbod		
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:		
2.1	Hoe via een verschuiving langs de collectieve aanbodlijn een prijsverandering leidt tot een verandering van de aangeboden hoeveelheid.	D1.4: factoren waardoor de vraag- en/of aanbodcurve kunnen veranderen;
2.2	Hoe een verandering van de prijzen van productiefactoren, technologische ontwikkeling, natuurlijke omstandigheden of het aantal aanbieders leidt tot een verschuiving van de collectieve aanbodlijn. (alleen verbaal en grafisch, <i>niet</i> rekenkundig)	D1.4: factoren waardoor de vraag- en/of aanbodcurve kunnen veranderen;
D3 Marktmechanisme		
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:		

3.1	<p>Het marktmodel: $Q_v = aP + b$ met $a < 0$ $Q_a = cP + d$ met $c > 0$ Waarbij: Q_v = gevraagde hoeveelheid Q_a = aangeboden hoeveelheid P = marktprijs a, b, c, d zijn constanten Evenwicht indien $Q_v = Q_a$</p> <p>NB De randvoorwaarden voor de parameters van het model, $a \neq c$ en $\frac{b}{a} > -\frac{d}{c}$, behoren niet tot de eindterm.</p>	Nadere precisering van bestaande eindterm
3.2	Hoe op een markt van volledige mededinging / volkomen concurrentie de prijs tot stand komt via het marktmechanisme.	D1.2: marktevenwicht (evenwichtsprijs en evenwichtshoeveelheid) dat ontstaat als vraag en aanbod aan elkaar gelijk zijn;
3.3	Hoe op een markt van volledige mededinging / volkomen concurrentie veranderingen in de collectieve vraag en/of het collectieve aanbod resulteren in een nieuw marktevenwicht.	Nadere precisering van bestaande eindterm
D4 Marktvormen		
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:		
4.1	<p>Begrippen voor de beschrijving van marktvormen (marktkenmerken):</p> <ul style="list-style-type: none"> • aantal vragers • aantal aanbieders • homogeen of heterogeen goed • toetredingsbarrières • transparantie • marktaandeel, marktmacht 	<p>D3.1: maximale (totale) winst en de wijze waarop producenten hiernaar streven in een markt van volkomen concurrentie;(2) D3.2: maximale (totale) winst en de wijze waarop een producent hiernaar streeft als sprake is van een monopolypositie; D3.3: maximale (totale) winst en de wijze waarop producenten hiernaar streven in een markt van monopolistische concurrentie; D3.4: maximale (totale) winst en de wijze waarop producenten hiernaar streven als er sprake is van een oligopolie</p>
4.2	<p>Het aan de hand van marktkenmerken indelen van marktvormen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • volledige mededinging / volkomen concurrentie • en vormen van onvolledige mededinging / onvolkomen concurrentie: <ul style="list-style-type: none"> ○ monopolistische concurrentie ○ oligopolie, duopolie ○ monopolie 	<p>D3.1: maximale (totale) winst en de wijze waarop producenten hiernaar streven in een markt van volkomen concurrentie;(2) D3.2: maximale (totale) winst en de wijze waarop een producent hiernaar streeft als sprake is van een monopolypositie; D3.3: maximale (totale) winst en de wijze waarop producenten hiernaar streven in een markt van monopolistische concurrentie; D3.4: maximale (totale) winst en de wijze waarop producenten hiernaar streven als er sprake is van een oligopolie</p>

4.3	Of de producent hoeveelhedaanpasser / prijsnemer is of (beperkt) prijszetter.	D3.1: maximale (totale) winst en de wijze waarop producenten hiernaar streven in een markt van volkomen concurrentie;(2) D3.2: maximale (totale) winst en de wijze waarop een producent hiernaar streeft als sprake is van een monopolypositie; D3.3: maximale (totale) winst en de wijze waarop producenten hiernaar streven in een markt van monopolistische concurrentie; D3.4: maximale (totale) winst en de wijze waarop producenten hiernaar streven als er sprake is van een oligopolie
D5 Kostenstructuur en opbrengsten		
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:		
5.1	Begrippen voor de beschrijving van kostenstructuur en opbrengsten van ondernemingen: <ul style="list-style-type: none"> • afzet (q en Q) • omzet / totale opbrengsten (TO) • verkoopprijs (P) / gemiddelde opbrengst (GO) • marginale opbrengst (MO) • (gemiddelde) constante kosten (GCK/CK), • (gemiddelde) variabele kosten (GVK/VK), • (gemiddelde) totale kosten (GTK/TK), • marginale kosten (MK) • proportioneel, progressief en degressief 	D1.3 omzet als de vermenigvuldiging van prijs met hoeveelheid (afzet);(2) D2.1 de onderverdeling van totale kosten in vaste kosten en variabele kosten; D3.1: maximale (totale) winst en de wijze waarop producenten hiernaar streven in een markt van volkomen concurrentie;(2) D3.2: maximale (totale) winst en de wijze waarop een producent hiernaar streeft als sprake is van een monopolypositie; D3.3: maximale (totale) winst en de wijze waarop producenten hiernaar streven in een markt van monopolistische concurrentie; D3.4: maximale (totale) winst en de wijze waarop producenten hiernaar streven als er sprake is van een oligopolie
5.2	Het verloop van de marginale kosten in geval van proportioneel, progressief of degressief variabele kosten.	Nadere precisering van bestaande eindterm
D6 Consumentengedrag		
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:		
6.1	Begrippen voor beschrijven consumentengedrag: <ul style="list-style-type: none"> • betalingsbereidheid • prijselasticiteit van de vraag • inkomenselasticiteit van de vraag • complementaire goederen en substitutiegoederen 	

6.2	Met behulp van de begrippen substitueerbaarheid en complementariteit hoe een prijsverandering van het ene product kan leiden tot een vraagverandering van het andere product. (alleen verbaal en grafisch, <i>niet</i> rekenkundig)	D1.6: effecten van substitutie en complementariteit van goederen op het koopgedrag van consumenten;
6.3	Verbanden tussen de mate waarin de prijs verandert, de mate van de daaruit volgende vraagverandering en de prijselasticiteit van de vraag (segmentelasticiteit).	D1.5: het vraaggedrag van consumenten bij prijsveranderingen en inkomensveranderingen, alsmede hoe dit in prijselasticiteit en inkomenselasticiteit (beide segmentelasticiteit) tot uitdrukking komt;(2)
6.4	Verbanden tussen de mate waarin het inkomen verandert, de mate van de daaruit volgende vraagverandering en de inkomenselasticiteit van de vraag (alleen verbaal, <i>niet</i> rekenkundig en <i>niet</i> grafisch).	D1.5: het vraaggedrag van consumenten bij prijsveranderingen en inkomensveranderingen, alsmede hoe dit in prijselasticiteit en inkomenselasticiteit (beide segmentelasticiteit) tot uitdrukking komt;(2)
6.5	Het onderscheid tussen normale en inferieure goederen en tussen noodzakelijke/primaire en luxegoederen en de daarbij behorende inkomenselasticiteit. (alleen verbaal, <i>niet</i> rekenkundig en <i>niet</i> grafisch)	D1.7: het verband tussen de aard van normale, inferieure en luxe goederen en de hoogte van de prijselasticiteit en/of de inkomenselasticiteit;(2)
6.6	Hoe veranderingen in betalingsbereidheid en/of de marktprijs leiden tot veranderingen in het consumentensurplus. (alleen verbaal en grafisch, <i>niet</i> rekenkundig)	D1.1: de wijze waarop consumenten een maximaal verschil nastreven tussen de te betalen prijs en de betalingsbereidheid (de prijs die de consument maximaal bereid is te betalen); (1) D4.1: de wijze waarop consumenten en producenten streven naar een maximaal consumentensurplus (het verschil tussen de betalingsbereidheid en de te betalen prijs) respectievelijk producentensurplus (het verschil tussen de ontvangen prijs en de minimale prijs waartegen men het goed wil aanbieden) (1)
D7 Producentengedrag		
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:		
7.1	Begrippen voor beschrijven producentengedrag: <ul style="list-style-type: none"> • resultaat (winst, verlies) • kostendekkend 	
7.2	Hoe het gedrag van producenten vanuit verschillende doelstellingen wordt beïnvloed: (maximale) winst, (maximale) opbrengst, marktaandeel,	D1.8: marginale kosten en de marginale opbrengsten in relatie tot winstvraagstukken (2); D1.9: winstgevende/ verliesgevende uitbreiding van productie, wanneer de

	kostendekking/break-even en continuïteit.	marginale kosten lager/ hoger zijn dan de marginale opbrengsten. (2)
7.3	In een grafiek of tabel met de totale kosten en totale opbrengsten van een producent welke prijs en afzet de producent zal kiezen gegeven zijn doelstelling (integrale benadering; volledige mededinging / volkomen concurrentie en monopolie). (alleen verbaal en grafisch, <i>niet</i> rekenkundig)	D2.2: winst voor een producent indien de totale opbrengsten hoger zijn dan de totale kosten (2);
7.4	In een grafiek of tabel met de marginale en gemiddelde kosten en marginale en gemiddelde opbrengsten van een producent welke prijs en afzet de producent zal kiezen gegeven zijn doelstelling (marginale benadering; volledige mededinging / volkomen concurrentie en monopolie). (alleen verbaal en grafisch, <i>niet</i> rekenkundig)	D1.8: marginale kosten en de marginale opbrengsten in relatie tot winstvraagstukken (2); D1.9: winstgevende/ verliesgevende uitbreiding van productie, wanneer de marginale kosten lager/ hoger zijn dan de marginale opbrengsten. (2)
7.5	Hoe een monopolist prijsdiscriminatie kan inzetten om zijn doelstelling te bereiken. (alleen verbaal en grafisch, <i>niet</i> rekenkundig)	D3.2: maximale (totale) winst en de wijze waarop een producent hiernaar streeft als sprake is van een monopolypositie;
7.6	Hoe een monopolist via prijsdiscriminatie een deel van het consumentensurplus kan afromen. (alleen verbaal en grafisch, <i>niet</i> rekenkundig)	D3.5: prijsdiscriminatie als een vorm van prijsbeleid waarmee een monopolist een deel van het totale consumentensurplus kan afromen. (1)
7.7	Hoe een producent op een markt met monopolistische concurrentie productdifferentiatie kan inzetten om zijn doelstelling te bereiken (alleen verbaal, <i>niet</i> rekenkundig en <i>niet</i> grafisch).	D3.3: maximale (totale) winst en de wijze waarop producenten hiernaar streven in een markt van monopolistische concurrentie;
7.8	Hoe een producent in een duopolie zal handelen gegeven zijn doelstelling (mede in relatie tot simultane en sequentiële spelen in subdomein F1). (alleen verbaal en grafisch, <i>niet</i> rekenkundig)	D3.4: maximale (totale) winst en de wijze waarop producenten hiernaar streven als er sprake is van een oligopolie
7.9	Waarom een producent wel of niet toetreedt tot een nieuwe markt op basis van de overwegingen break-even-afzet of (maximale) winst.	D2.3: het break even punt (totale opbrengsten = totale kosten) als belangrijk omslagpunt bij de afweging om wel of niet toe te treden tot een markt.
7.10	Hoe veranderingen in de minimale prijs waartegen men het goed wil aanbieden en/of de marktprijs leiden tot veranderingen in het producentensurplus.	D4.1: de wijze waarop consumenten en producenten streven naar een maximaal consumentensurplus (het verschil tussen de betalingsbereidheid en de te betalen prijs) respectievelijk producentensurplus

	(alleen verbaal en grafisch, <i>niet</i> rekenkundig)	(het verschil tussen de ontvangen prijs en de minimale prijs waartegen men het goed wil aanbieden) (1)
D8 Marktfalen, overheidsingrijpen en welvaart		
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:		
8.1	Begrippen voor de beschrijving van marktfalen, overheidsingrijpen en welvaart: <ul style="list-style-type: none"> • positieve en negatieve externe effecten • onvolledige mededinging / onvolkomen concurrentie en marktmacht. 	F1.4: positieve en negatieve externe effecten;
8.2	Situaties van marktfalen: <ul style="list-style-type: none"> • wanneer positieve of negatieve externe effecten optreden • wanneer bij de productie en/of consumptie van goederen en diensten geen of onvoldoende rekening wordt gehouden met de welvaart van toekomstige generaties • wanneer producten niet, onvoldoende of teveel worden geproduceerd dan maatschappelijke gewenst is • wanneer de marktprijs hoger of lager dan maatschappelijk gewenst is • wanneer misbruik van marktmacht optreedt. 	D4.2: inefficiënte uitkomsten die het gevolg zijn van het mechanisme van vraag en aanbod; (1)
8.3	Waarom de overheid de productie van bepaalde goederen zelf organiseert (collectieve en quasi collectieve goederen) dan wel geheel of onder voorwaarden aan de markt overlaat.	Nadere precisering van bestaande eindterm
8.4	Welke instrumenten de overheid toepast om het marktevenwicht te beïnvloeden: <ul style="list-style-type: none"> • minimumprijs en maximumprijs • kostprijsverhogende belastingen • kostprijsverlagende subsidies • productiequota (alleen verbaal en grafisch, <i>niet</i> rekenkundig)	D4.3: het ingrijpen van de overheid met behulp van prijsregulering: minimumprijzen en maximumprijzen
8.5	Hoe de overheid toezicht houdt op de markt en het marktevenwicht (Autoriteit Consument en Markt, Autoriteit Financiële Markten, kartelverboden).	D4.4: het bewaken en eventueel ingrijpen door de overheid met behulp van toezichthouders op verschillende markten
8.6	De (verandering van de) som van het producentensurplus en consumentensurplus als een beperkte indicatie van (verandering in) welvaart.	Nieuw

D9 Arbeidsmarkt		
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:		
9.1	Begrippen voor de beschrijving van de arbeidsmarkt: <ul style="list-style-type: none"> • vraag naar arbeid • aanbod van arbeid • werkloosheid • prijs van arbeid (uurloon) • vaste contracten en flexibele contracten 	Nieuw
9.2	Hoe veranderingen in het aanbod van of de vraag naar arbeid leiden tot veranderingen op de arbeidsmarkt.	Nieuw
9.3	De invloed van arbeidsmarktinstutities (vakbonden, werkgeversorganisaties, minimumloon, cao's) op het resultaat op de arbeidsmarkt: gevraagde en aangeboden hoeveelheid, werkloosheid en de prijs van arbeid.	Nieuw
9.4	Hoe contractvormen van invloed zijn op relatie tussen werkgever en werknemer en hoe dit een positieve / negatieve invloed kan hebben op de welvaart van de betrokkenen.	Nieuw

Domein E: Concept ruilen over de tijd

De kandidaat kan in de context van gezinshuishoudingen en overheid analyseren dat ruil niet alleen op één moment in de tijd plaatsvindt maar ook over de tijd. De prijs die deze intertemporele ruil coördineert is de rente.

Concept syllabus 2023		Syllabus 2020
E1 Gezinnen ruilen over de tijd		
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:		
1.1	De samenhang tussen inkomsten / uitgaven (per periode) en vermogen / schulden (op een bepaald moment) bij gezinshuishoudingen.	E1.1: voorraadgrootheden en stroomgrootheden en het belang van deze grootheden voor de verschillende 'levensfasen' waarin gezinnen zich bevinden;
1.2	De keuzes die gezinnen maken voor sparen en lenen gedurende de verschillende levensfasen waarin zij zich bevinden mede gegeven hun tijdvoorkeur en hoe deze keuzes doorwerken op vermogen /schulden van gezinshuishoudingen.	E1.2: de levensloop van gezinnen en waarom en wanneer zij sparen, investeren in zichzelf en/of een schuld opbouwen;
1.3	Hoe rente, inflatie, de conjuncturele situatie en consumentenvertrouwen doorwerken op de keuzes voor sparen en lenen.	E1.6: de invloed van inflatie op sparen en lenen.

		E1.5: rente als de prijs voor het uitstellen van consumptie en het onderscheid tussen nominale en reële rente;
1.4	Dat sparen beslag legt op consumptie in de toekomst en lenen beslag legt op consumptie nu.	Nieuw
1.5	Dat sparen beslag legt op productie in de toekomst en lenen beslag legt op productie nu.	Nieuw
E2 De overheid ruilt over de tijd		
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:		
2.1	De betekenis en oorzaken van (veranderingen in) de overheidsschuld.	
2.2	Dat een overheidstekort gezien kan worden als een vorm van uitgestelde belastingheffing.	E2.1: het verschil tussen de schuld van de overheid (staatsschuld) en een private schuld, en dat een overheidstekort gezien kan worden als een vorm van uitgestelde belastingheffing;
2.3	Inkomsten en uitgaven van de overheid als grootheden over een periode en de overheidsschuld als grootte op een bepaald moment en het verband tussen deze grootheden.	E2.2: inkomsten en uitgaven van de overheid als stroomgrootheden en de overheidsschuld als een voorraadgrootte
2.4	Overheidsuitgaven in termen van overheidssubsidies, overheidsconsumptie, overdrachtsuitgaven en overheidsinvesteringen en de betekenis voor de economische ontwikkeling.	E2.2: inkomsten en uitgaven van de overheid als stroomgrootheden en de overheidsschuld als een voorraadgrootte
2.5	Overheidsontvangsten in termen van directe en indirecte belastingen, sociale premies en niet-belastingontvangsten (zoals dividend uit staatsdeelnemingen) en de betekenis voor de economische ontwikkeling.	E2.2: inkomsten en uitgaven van de overheid als stroomgrootheden en de overheidsschuld als een voorraadgrootte
E3 Pensioenen		
3.1	Pensioenvoorzieningen op basis van het omslagstelsel of het kapitaaldekkingstelsel en dilemma's die er bij de keuze tussen deze twee financieringswijzen zijn.	E2.3: pensioenvoorzieningen op basis van het omslagstelsel of het kapitaaldekkingstelsel en dilemma's die er bij de keuze tussen deze twee financieringswijzen zijn.

Domein F: Concept samenwerken en onderhandelen

De kandidaat kan in contexten analyseren dat, wanneer belangen van individuele actoren conflicteren, samenwerken en onderhandelen meer surplus oplevert voor (markt)partijen dan te vertrouwen op het nastreven van eigenbelang. Centralisatie, waarbij (collectieve) dwang het middel is om acties tot stand te brengen, kan een alternatief coördinatiemechanisme zijn voor individuele keuzes.

Geschrapd: Er zijn geen eindtermen geschrapd

Concept syllabus 2023		Syllabus 2020
F1 Speltheorie		
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:		
1.1	De basiselementen van een simultaan spel weergegeven in een opbrengstenmatrix: spelers, acties, doelstellingen en opbrengsten, waarbij de contexten beperkt blijven tot situaties met twee spelers die simultaan kiezen en waarbij spelers beschikken over complete informatie.	Voetnoot: Voor Havo beperkt het gebruik van speltheorie zich tot de volgende groep van spelen: <ul style="list-style-type: none"> • spelers bewegen simultaan; • spelen worden niet herhaald; • spelers hebben een dominante strategie; • spelers beschikken over dezelfde informatie; • er zijn nooit meer dan twee spelers.
1.2	Hoe in een simultaan spel een gevangenendilemma kan optreden als beide spelers een dominante strategie hebben.	F1.1: een gevangenendilemma F1.2: de wijze waarop de uitkomst van een gevangenendilemma tot stand komt;
1.3	Het onderscheid tussen een simultaan spel met en zonder dominante strategieën voor beide spelers.	Nieuw
1.4	De keuzes en uitkomst bepalen in een simultaan spel dat één keer gespeeld wordt indien er sprake is van een gevangenendilemma.	F1.1: een gevangenendilemma F1.2: de wijze waarop de uitkomst van een gevangenendilemma tot stand komt;
1.5	Het onderscheid tussen simultane spelen met één of meerdere evenwichten.	Nieuw
1.6	De invloed bepalen van het één keer herhalen van een simultaan spel op de keuzes en mogelijke uitkomst, indien er sprake is van een gevangenendilemma.	Nieuw
1.7	De basiselementen van het ultimatum spel weergegeven in een spelboom: spelers, acties, doelstellingen en opbrengsten, waarbij de contexten beperkt blijven tot situaties met twee spelers die eenmalig en sequentieel kiezen, en waarbij spelers beschikken over complete informatie.	

1.8	De keuzes en uitkomst bepalen in een ultimatum spel.	Nieuw
F2 Samenwerken en onderhandelen		
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:		
2.1	Dat meerdere evenwichten kunnen bestaan waarbij verschillende spelers een voorkeur hebben voor verschillende evenwichten.	Nieuw
2.2	Dat meeliftersgedrag zorgt voor niet-optimale uitkomsten van een spel indien er sprake is van een dominante strategie van niet-bijdragen.	F1.6: meelifgedrag en de manier waarop dit gedrag kan leiden tot een (negatief) extern effect
2.3	Dat zelfbinding als alternatief voor de eigen dominante strategie kan leiden tot samenwerken van meerdere partijen en daardoor de keuze van één of beide spelers beïnvloedt en daarmee de uitkomst van een spel.	F1.8: zelfbinding en de invloed ervan bij de totstandkoming van samenwerking F2.1 samenwerkingsdilemma's bij onderhandelingen als het gaat om de verdeling van het surplus en de consequenties hiervan voor beide partijen
2.4	Dat de geloofwaardigheid van dreiging of vertrouwen de keuze van één of beide partijen beïnvloedt en daarmee de uitkomst van een spel.	Nieuw
2.5	Dat sociale normen van invloed kunnen zijn op de opbrengsten en daardoor de keuze van één of beide spelers beïnvloedt en daarmee de uitkomst van een spel.	F1.7: collectieve dwang en het nut ervan (sociale normen en contracten);
F3 Marktfalen		
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:		
3.1	Dat situaties met positieve en negatieve externe effecten kunnen resulteren in een gevangenendilemma, waarbij het collectieve belang wordt geschaad doordat spelers het individuele belang vooropstellen.	F1.3: de wijze waarop in een gevangenendilemma individuele of collectieve belangen worden geschaad F1,4: positieve en negatieve externe effecten F1.5: het gevangenendilemma in relatie tot collectieve goederen;
3.2	Dat veranderingen in opbrengsten de keuze van één of beide spelers kan beïnvloeden en daarmee de uitkomst van een spel.	Nieuw
3.3	Dat instrumenten zoals collectieve dwang, contracten, sociale normen, boetes, collectieve uitkomsten als individuele doelstelling, de keuze van één of beide spelers kan beïnvloeden en daarmee de uitkomst van een spel.	F1.7: collectieve dwang en het nut ervan (sociale normen en contracten);
3.4	Het effect van verzonken kosten op de uitkomst van een spel, waarbij zowel sprake kan zijn van een positief effect	F2.2: verzonken kosten en gevolgen van verzonken kosten voor partijen die betrokken zijn bij onderhandelingen.

	(vertrouwen dat partijen afspraken nakomen) als van een negatief effect (kosten die al gemaakt zijn en niet kunnen worden teruggedraaid vanwege het specifieke karakter van de investering).	
--	--	--

Domein G: Concept risico en informatie

De kandidaat kan in contexten analyseren dat gezinnen en ondernemingen bij het maken van keuzen informatie verzamelen ten einde onzekerheid te verkleinen. Aangezien de informatie vaak een beperkt karakter zal hebben moeten transactiepartijen een inschatting maken van mogelijke gebeurtenissen (risico) en de mate waarin transactiepartners gebeurtenissen beïnvloeden of informatie achterhouden die relevant is voor het tot stand brengen van een transactie (asymmetrische informatie).

Geschrapt:

G3 – Risico en beleggen is vervallen

G4.1 – eigen en vreemd vermogen is vervallen

Concept syllabus 2023		Syllabus 2020
G1 Risico en verzekeren		
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:		
1.1	Het verschil tussen risico als een inschatting van mogelijke gebeurtenissen (kans) en risico als verwacht schadebedrag (in euro's).	Nadere precisering van bestaande eindterm;
1.2	Hoe de beslissing van een partij om zich wel of niet te verzekeren afhangt van <ul style="list-style-type: none"> • de mate van risico-aversie; • de afweging tussen (financiële) kosten & (financiële) opbrengsten van een verzekering; • de eigen beschikbare financiële middelen om eventuele risico's af te dekken. 	G1.1: risico-aversgedrag en de wijze waarop risico-aversgedrag een rol speelt bij de keuze voor het afsluiten van een verzekering; G1.2: de afweging van een verzekerde tussen kosten en risico bij het afsluiten van een verzekering;
1.3	Solidariteit bij verzekeren en op welke wijze er sprake is van solidariteit die risico's kan verkleinen.	G1.3: solidariteit bij verzekeren en op welke wijze er sprake is van solidariteit die risico's kan verkleinen;
1.4	Een afweging kunnen maken tussen al dan niet afsluiten van een verzekering in de relatie tot de hoogte van een eigen risico (in euro's) en/of premiekorting.	G1.6: hoogte van eigen risico: de argumenten van een verzekerde bij een keuze voor een eigen risico en de argumenten van een verzekeraar bij de bepaling van het eigen risico.

G2 Asymmetrische informatie:		
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:		
2.1	Dat asymmetrische informatie leidt tot averechtse selectie en moral hazard.	G2.1: asymmetrische informatie en de wijze waarop partijen daarop inspelen;
2.2	Averechtse selectie en middelen om dit te beperken: verplichte solidariteit, het verplicht voorschrijven van een verzekering, het instellen van een collectieve verzekering.	G2.2: averechtse selectie en de wijze waarop partijen daarop inspelen; G1.5: eigen risico dat verzekeraars invoeren om zodoende averechtse selectie en/of <i>moral hazard</i> te beperken; G1.4: motieven om bepaalde verzekeringen wel of niet verplicht voor te schrijven (verplichte solidariteit);
2.3	Moral hazard en middelen om dit te beperken: eigen risico, bonusmalussysteem, premiedifferentiatie.	G2.3: <i>moral hazard</i> (risico op moreel wangedrag) en de wijze waarop partijen daarop inspelen. G1.5: eigen risico dat verzekeraars invoeren om zodoende averechtse selectie en/of <i>moral hazard</i> te beperken;
G3 Risico en rente		
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:		
3.1	Dat rente zowel een vergoeding is op het uitstellen van consumptie (domein E) als voor het lopen van inflatierisico (domein I) en risico van wanbetaling.	Nadere precisering van bestaande eindterm;
3.2	Onderpand en waarom onderpand het risico voor de kredietgever kan verminderen.	G4.2: onderpand en waarom onderpand het risico voor de kredietgever kan verminderen;

Domein H: Concept welvaart en groei

De kandidaat kan in contexten analyseren wat op nationaal en op mondiaal niveau de oorzaken zijn van (verschillen in) economische groei en van de verdeling van inkomen en welvaart. Keuzes op microniveau werken door op macroniveau in elke economie die gekenmerkt wordt door wederzijds afhankelijke markten.

Geschrapt:

H1.4 – systeem van Nationale rekeningen is vervallen

H1.7 - het bestaan van verschillen tussen de Lorenz curves van landen

H2.4 – convergentie en divergentie van ontwikkelingslanden en ontwikkelde landen is vervallen

H2.5 – onderdeel categoriale inkomensverdeling is vervallen

Concept syllabus 2023		Syllabus 2020
H1 Macro economische kringloop, nationaal inkomen en welvaart		
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:		
1.1	<p>Hoe het bruto binnenlands product (bbp) wordt berekend:</p> <ul style="list-style-type: none"> vanuit productie. Toegevoegde waarde = omzet minus kosten van ingekochte grond- en hulpstoffen en leveringen door derden vanuit bestedingen = som van consumptie, investeringen, overheidsbestedingen en export minus import vanuit inkomen = arbeidsinkomen (loonsom werknemers + toegerekende lonen zelfstandigen) + kapitaalinkomen (rente, dividend, pacht, huur en winst). 	<p>H1.1: de relatie tussen het bbp en de toegevoegde waarde; (2) De vorming van het bbp (Bruto Binnenlands Product) en NBP (Netto Binnenlands Product) waarbij de volgende methoden kunnen worden onderscheiden: - de <i>objectieve methode</i>, - <i>subjectieve methode</i></p> <p>H1.3: de vorming/totstandkoming van het BBP vanuit productie, inkomensvorming en de finale bestedingen;</p>
1.2	<p>De economische kringloop met behulp van:</p> <ul style="list-style-type: none"> de geldstromen tussen de sectoren gezinnen, bedrijven, overheid, banken en buitenland de saldi: particulier spaarsaldo, overheidssaldo, saldo van de betalingsbalans. 	H1.5: de geldkringloop als weergave van basiselementen uit het systeem van de nationale rekeningen;
1.3	<p>Dat de omvang en groei van het bbp een beperkte welvaartsmaatstaf is op grond van de volgende gegevens:</p> <ul style="list-style-type: none"> het onderscheid tussen nominaal en reëel bbp het bbp per hoofd van de bevolking ten opzichte van het totaal bbp het bestaan van de informele sector negatieve en positieve externe effecten 	<p>H1.2: de omvang van het BBP als zijnde een beperkte welvaartsmaatstaf rekening houdend met; - nominaal en reëel - eng versus ruim welvaartsbegrip - welvaartsbegrip per capita - de rol en omvang van de informele sector - Human Development Index en groen BBP</p> <p>I2.3: het verschil tussen nominale en reële economische groei;</p>
1.4	Transacties met het buitenland die geboekt worden op de lopende rekening van de betalingsbalans (saldo lopende rekening, betalingsbalans). ²	

² NB wisselkoersen behoren niet tot deze eindterm.

1.5	De alternatieve welvaartsmaatstaven: <ul style="list-style-type: none"> • Human Development Index • groen bbp (per hoofd): groen bbp = bbp minus geschatte (monetaire) waarde van schade aan milieu plus geschatte (monetaire) waarde van verbetering aan milieu • World Happiness Index 	Nieuw
1.6	Dat de (verandering van de) som van het totale producentensurplus en het totale consumentensurplus een beperkte indicatie van (verandering in) welvaart is.	Nieuw
H2 Economische groei		
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:		
2.1	Hoe structurele groei, de ontwikkeling van de aanbodzijde van de economie, wordt bepaald door de verandering van de hoeveelheid en kwaliteit van de productiefactoren, waarbij: <ul style="list-style-type: none"> • productiefactoren: arbeid, kapitaal, natuur en ondernemerschap • toename van de arbeidsproductiviteit: onderwijs, learning by doing en samenwerking • innovatie: productinnovatie en procesinnovatie, research en development, octrooien en patenten. 	H2.1: economische structuurontwikkeling en de groei van het bbp door inzet van de productiefactoren; H2.2: het steeds groter wordende belang van menselijk kapitaal en technologische ontwikkeling als determinanten van economische groei en van groei van de arbeidsproductiviteit;
2.2	Hoe de relatie tussen internationale betrekkingen en economische groei is ten aanzien van: <ul style="list-style-type: none"> • handelsstromen • kennisstromen • investeringsstromen; zoals door multinationals 	Nieuw
2.3	Hoe de relatie tussen de internationale concurrentiepositie en economische groei is.	H2.3: het bestaan van productiviteitsverschillen tussen landen;
2.4	De rol en invloed van de overheid op het gebied van onderwijs, infrastructuur en wetgeving ten aanzien van de structurele groei.	H2.1: economische structuurontwikkeling en de groei van het bbp door inzet van de productiefactoren; H2.2: het steeds groter wordende belang van menselijk kapitaal en technologische ontwikkeling als determinanten van economische groei en van groei van de arbeidsproductiviteit;

2.5	Motieven voor overheidsbeleid inzake internationale handel en samenwerkingsvormen in relatie tot welvaart en economische groei: het infant industry-argument, voorkomen van dumping en bescherming strategische sectoren.	H2.6: De motieven voor het al dan niet aangaan van internationale samenwerkingsvormen in relatie tot welvaart en economische groei; - vrijhandel - protectie (zoals invoerrechten, contingentering, dumping, <i>infant industry</i>)
2.6	Dat internationale vrijhandel wordt beïnvloed door protectiemaatregelen zoals importtarieven, importquota en importvoorschriften.	H2.6: De motieven voor het al dan niet aangaan van internationale samenwerkingsvormen in relatie tot welvaart en economische groei; - vrijhandel - protectie (zoals invoerrechten, contingentering, dumping, <i>infant industry</i>)
H3 Ongelijkheid en herverdeling		
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:		
3.1	Het bestaan van verschillende stelsels voor de inkomstenbelasting en de wijze waarop deze stelsels invloed hebben op de mate van inkomensongelijkheid tussen individuen en groepen (nivelleren en denivelleren).	H1.8: het bestaan van verschillende stelsels voor de inkomstenbelasting en de wijze waarop deze stelsels invloed hebben op de mate van inkomensongelijkheid tussen individuen en groepen (nivelleren en denivelleren);
3.2	Gevolgen van verschillende soorten belastingstelsels, zoals progressief, proportioneel en degressief, voor de netto inkomens met gebruikmaking van de parameters gemiddeld belastingtarief, marginaal belastingtarief, aftrekposten (vóór belastingheffing) en heffingskortingen (ná belastingheffing).	H1.9: gevolgen van verschillende soorten belastingtarieven, zoals progressief, proportioneel en degressief, voor de inkomens (bruto-nettotraject en inkomensverhoudingen) met gebruikmaking van de parameters marginaal belastingtarief en heffingskorting.
3.3	De Lorenzcurve als weergave van de primaire of secundaire inkomensverdeling.	H1.6: de Lorenzcurve als weergave van de verdeling van het primaire inkomen en het secundaire inkomen; - percentage, percentielen, kwintielen - nivelleren en denivelleren
3.4	Hoe de overheid inkomen kan herverdelen tussen inkomensgroepen en welke invloed dit heeft op de inkomensverdeling (de vorm van de Lorenzcurve): <ul style="list-style-type: none"> • via belastingen, aftrekposten en heffingskortingen (belastingstelsel) • via sociale uitkeringen, toeslagen, subsidies en persoonsgebonden overdrachten (sociale zekerheidsstelsel). 	H1.8: het bestaan van verschillende stelsels voor de inkomstenbelasting en de wijze waarop deze stelsels invloed hebben op de mate van inkomensongelijkheid tussen individuen en groepen (nivelleren en denivelleren) H1.9: gevolgen van verschillende soorten belastingtarieven, zoals progressief, proportioneel en degressief, voor de inkomens (bruto-nettotraject en inkomensverhoudingen) met gebruikmaking van de parameters marginaal belastingtarief en heffingskorting.

3.5	De relatie tussen inkomensongelijkheid en economische ontwikkeling.	Nadere precisering van bestaande eindterm
-----	---	---

H4 Arbeidsmarkt en werkloosheid		
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:		
4.1	Begrippen voor de beschrijving van de arbeidsmarkt <ul style="list-style-type: none"> • arbeidsaanbod (= beroepsbevolking) • arbeidsvraag (werkgelegenheid + openstaande vacatures) • werkloosheid • loonontwikkeling • vaste contracten en flexibele contracten 	Nieuw
4.2	Verklaringen van werkloosheid: <ul style="list-style-type: none"> • fricties op de arbeidsmarkt • mismatch tussen arbeidsvraag en arbeidsaanbod ten aanzien van opleiding / kwaliteiten / regio • te weinig vraag naar producten: binnenlandse vraag, exportvraag • te hoge loonkosten: CAO, minimumloon • hoogte en voorwaarden sociale uitkeringen m.b.t. werkloosheid • vrijhandel, nieuwe technologie en outsourcing 	Nieuw

Domein I: Concept goede tijden, slechte tijden

De kandidaat kan in contexten analyseren waarom er sprake is van korte termijn schommelingen in economische activiteiten en welke mogelijkheden en grenzen er zijn voor conjunctuurbeleid. Conjunctuurschommelingen laten zich niet gemakkelijk beïnvloeden mede door toedoen van rigiditeiten.

Geschrapt:

I1.2: de gevolgen van prijsrigiditeit op de korte termijn;

I1.3: de gevolgen van flexibele prijzen op de langere termijn;

I1.8: het aanbod van en de vraag naar een valuta als bepalende factoren voor de wisselkoers (prijs van een valuta);

I1.9: het aanbod van en de vraag naar valuta als gevolg van internationale transacties en de registratie van deze transacties op een betalingsbalans (lopende rekening en kapitaalrekening);

I3.3: De Europese Centrale Bank (ECB) of Centrale Banken van landen die niet onder de ECB vallen:

- toezichthouder op de infrastructuur van financiële markten en betalingsinstrumenten
- beheerder van eigen externe reserves
- uitgever van bankbiljetten
- toezichthouder op aanbieders van risicomiddele en risicozoekende beleggingen

Concept syllabus 2023		Syllabus 2020
I1 Conjunctuur en conjuncturele verschijnselen		
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:		
1.1	<p>Economische ontwikkeling op korte termijn relateren aan de volgende conjunctuurindicatoren (niveau en veranderingen):</p> <ul style="list-style-type: none"> • economische indicatoren: bbp, export, investeringen en consumptie • vertrouwensindicatoren: consumentenvertrouwen en producentenvertrouwen • arbeidsmarktindicatoren: werkloosheid en werkgelegenheid 	<p>I1.6: de wijze waarop in situaties van laagconjunctuur door loonstarheid op korte termijn onvrijwillige werkloosheid ontstaat en op langere termijn, door werking van het marktmechanisme, het evenwicht op de arbeidsmarkt hersteld kan worden;</p> <p>I2.2: conjunctuurindicatoren en de wijze waarop deze indicatoren aanwijzingen kunnen zijn voor veranderingen in de groei van het BBP;</p>
1.2	<p>Conjuncturele situaties onderscheiden en deze relateren aan de genoemde conjunctuurindicatoren:</p> <ul style="list-style-type: none"> • hoogconjunctuur: een situatie van overbesteding (lage werkloosheid en toenemende inflatie) • laagconjunctuur: een situatie van onderbesteding (hoge werkloosheid en afnemende inflatie) • recessie: een situatie waarin minimaal een half jaar sprake is van negatieve groei; • depressie: een situatie waarin sprake is van deflatie en recessie 	<p>I1.6: de wijze waarop in situaties van laagconjunctuur door loonstarheid op korte termijn onvrijwillige werkloosheid ontstaat en op langere termijn, door werking van het marktmechanisme, het evenwicht op de arbeidsmarkt hersteld kan worden;</p> <p>I2.4: de feitelijke groei van het BBP in vergelijking met de trendmatige groei; laagconjunctuur/hogconjunctuur.</p>
1.3	<p>De gevolgen van conjuncturele ontwikkelingen op inflatie / deflatie, werkloosheid, werkgelegenheid en inkomensontwikkelingen.</p>	<p>I1.10: het loonniveau, de arbeidsproductiviteit en de inflatie als factoren die invloed hebben op de internationale concurrentiepositie en daarmee op de betalingsbalans en de wisselkoers.</p> <p>I1.5: de verandering van prijzen - inflatie en deflatie - van goederen en diensten en de invloed daarvan op de koopkracht van mensen;</p>

I2 Overheid, centrale bank en conjunctuur		
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:		
2.1	<p>De invloed van conjuncturele veranderingen op de overheidsbegroting</p> <ul style="list-style-type: none"> • via automatische stabilisatoren: (progressief) belastingstelsel en sociale uitkeringen met betrekking tot werkloosheid. 	<p>I3.2: ingebouwde stabilisatoren en de wijze waarop deze een dempende invloed kunnen hebben op de schommelingen in de conjunctuur;</p> <ul style="list-style-type: none"> - sociale uitkeringen - belastingen
2.2	<p>Hoe de overheid op de korte termijn de economie kan stimuleren en afremmen</p> <ul style="list-style-type: none"> • via anticyclisch begrotingsbeleid: bij laagconjunctuur stimulerend beleid (hogere uitgaven en/of lagere belastingen) en bij hoogconjunctuur afremmend begrotingsbeleid (lagere uitgaven en/of hogere belastingen). 	<p>I3.1: het onderscheid tussen anticyclisch en procyclisch conjunctuurbeleid en op welke wijze de overheid dit conjunctuurbeleid kan voeren;</p>
2.3	<p>Op welke manier begrotingsbeleid de inflatie / deflatie, werkloosheid, werkgelegenheid en inkomensontwikkelingen beïnvloedt.</p>	<p>I3.1: het onderscheid tussen anticyclisch en procyclisch conjunctuurbeleid en op welke wijze de overheid dit conjunctuurbeleid kan voeren;</p>
2.4	<p>Op welke manier een centrale bank het rente-instrument kan inzetten om de inflatie / deflatie te beïnvloeden.</p>	<p>I3.4: de wijze waarop een centrale bank het rente-instrument kan inzetten om de inflatie af te remmen.</p>

11 Literatuurverwijzing

- Gorter, G., *Het macro-economisch vraag-en-aanbodmodel*, een didactisch ongelukkig instrument, Tijdschrift voor Economisch Onderwijs, 2013
- Grift, Y. en M. Schramm, *Ambitie en realiteit in het economie examen*, College voor Toetsen en Examens, 2017
- Michels, B., *Verschil moet er wezen*, een werkdocument over verschillen tussen havo en vwo-leerlingen in de tweede fase en handreikingen om daarmee om te gaan, SLO, Enschede, april 2006, VO/3076/D/06-353
- Teulings, C., *The Wealth of Education*, commissie Teulings II, 2005
- Teulings, C., Vijf jaar programma Teulings in de praktijk: wat kan beter?, in L. Bovenberg, F. de Haan (red.), *Economieonderwijs*, Preadviezen 2016, Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde, 2016, p. 21-32

